

EESTI KULTUURILOO ÕPPEMATERJAL

XII

SAAREMAA

EESTI KULTUURILOO
ÕPPEMATERJAL

XII

SAAREMAA

EESTI AJALOO- JA ÜHISKONNAÕPETAJATE SELTS

TALLINN 2013

Õppematerjali koostamist ning väljaandmist on rahastanud Haridus- ja Teadusministeerium

Kogumiku koostaja Mare Oja

Teabetekstide ja tööülesannete koostajad Kai Kallas, Eda Maripuu, Ivo Maripuu, Urve Vakker

Infotekstide toimetaja Kärt Jänes-Kapp
Tööülesannete toimetaja Mare Oja
Keeletoimetaja Ene Sepp

© Eesti Ajaloo- ja Ühiskonnaõpetajate Selts, 2013

ISBN 978-9949-9214-0-9 (kogu teos)
ISBN 978-9949-9436-2-3 (12. osa, trükis)
ISBN 978-9949-9436-3-0 (12. osa, pdf)

Eessõna

2010. aastal vastu võetud põhikooli riikliku õppekava ning gümnaasiumi riikliku õppekava ajaloo ainekavas on rõhutatud kodukoha ajaloo ja kultuuriloo tundmise tähtsust. Uuena on ainekavas kultuurikeskkonna mõiste, mida saab tunda õppida just kodukoha kultuuri ning ajaloo kaudu. Ainekava seab eesmärgiks, et õpilased mõistaksid oma rolli kultuuripärandi säilitajana ja edasikandjana. Ajaloo õppimise põhimõte on liikuda lähemalt kaugemale, alustades kodukoha ajaloost, ning luua käsitletava teema ja paigaga isiklik seos.

Ainekava taotluste täitmiseks on koostatud õppematerjal kodukohaloo sidumiseks Eesti ajalooga, et õpetajad saaksid õpikeskkonda suurendada õppekäikudena oma koduümbruses ning koostada kultuuriloolise klassiekskursiooni marsruuti teistesse Eesti piirkondadesse. Õppematerjali võib kasutada Eesti ajalugu õppides nii põhikoolis kui ka gümnaasiumis koduümbruse ajaloo tundmaõppimiseks ja kultuurikeskkonna mõtestamiseks.

Õppematerjali komplekt koosneb 17 raamatust: igale maakonnale oma raamat, lisaks eraldi raamatud Tallinna ja Tartu kohta.

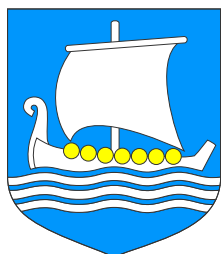
Raamatud on üles ehitatud kronoloogilisel põhimõttel ning struktureeritud Eesti ajaloo ainekava periodiseeringu alusel. Märksõnade valikul olid aluseks kultuuriväärtuste registrisse kantud objektid, paigad ja ehitised, mis võiksid illustreerida käsitletavat ajaloo teemat, ning teised olulised näited. Õppematerjalis on esindatud erinevad rubriigid, mille kohta leidub käsitletavast perioodist konkreetsetes piirkonnas näiteid: muinasajast asulakohad, matmispaigad, muinaspõllud, hiied, linnamäed ning maalinnad; kesk- ja varauusajast linnused, kirikud ning kloostrid, linnade turuplatsid, raekojad, gildi- ja tsunftihooned; uusajast mõisahäärberid, kõrtsid, seltsi- ja rahvamajad, koolihooned, postijaamad ning tööstusrajatised. Välja pole jätetud ka nõukogudeaegseid kolhoosikeskusi ega tänapäeva elu atraktiivseid sümboleid, mis kunagi omakorda ajalooks saavad. Peale selle võib lugeda paikkonna legende ja teavet piirkonnas asuvate muuseumide kohta.

Õppematerjal valmis ajalooõpetajate koostööprojektina, millesse kaasati kohalikke kultuuriloolasi ja muuseumitöötajaid. Töö käigus kooskõlastati õppematerjali struktuuri ning ühtlustati nõudeid infotekstidele ja õppeülesannetele.

Saaremaa õppematerjali autoreile andsid teabetekstide koostamisel nõu Tiit Noormets Eesti Rahvusrhiivist ning Saaremaa Muuseumi teadusdirektor Olavi Pesti. Andres Langemets Rahvusrhiivist loovutas fotosid oma erakogust ja Muhu Muuseumi juhataja kohusetäitja Meelis Mereäär andis loa kasutada fotosid muuseumi kogust. Kuressaare ametikooli kutseõpetaja Reet Truuväärt nõustas autoreid Kihelkonna kandi kultuuriväärtustes. Õppematerjali koostamist ning väljaandmist on rahastanud Haridus- ja Teadusministeerium. Suur tänu kõigile toetajaile!

Kogumiku koostaja

Saare maakond

Saare maakond asub Lääne-Eesti saartel, suurimad neist on Saaremaa, Muhu, Ruhnu, Abruka ja Viisandi. Saare maakonna naabrid on põhjas Hiiu maakond ning idas Lääne ja Pärnu maakond.

Saare maakond on rahvaarvult kümnes ja pindalalt kaheksas maakondade seas. Maakonnas on 1 linn, 9 alevikku ja 492 küla.

98% Saare maakonna rahvastikust moodustavad eestlased.

Saaremaa kuulub Läänemere seitsme suurema regionaalvalitsusega saare koostööhendusse B7.

Saare maakonna halduskeskus on Kuressaare, mis asub Tallinnast 210 km, Tartust 328 km ja Pärnust 155 km kaugusel. Saare maakonnal puudub püsiühendus mandriga. Saaremaad ning Muhut ühendab Väikese väina tamm, liiklus mandri ja saarte vahel on korraldatud parvlaevade ning lennukitega. Saarte jaoks olulisele ühendusele mandriga aitavad kaasa näiteks Saaremaa Laevakompanii AS ja Saarte Liinide AS.

Saare maakonna inimeste elu kõige suurem mõjutaja on meri. Ettevõtlusvaldkondadest vääriavad märkimist väikelaevaehitus (Baltic Workboats AS, Luksusjahi AS), toiduaine- (Saaremaa Piimatööstuse AS, Saaremaa Lihatööstuse OÜ) ja elektroonikatööstus (Enerpoint Saare OÜ, Incap Electronics Estonia OÜ). Olulisel kohal on turism ning heaoluteenindus. Maakonnas on kokku üheksa spaad, neist tuntumad on Spa Hotell Meri, Spa Hotell Rütli, Georg Otsa Spa Hotell ja Grand Rose'i Spa. Laiemalt teatakse ka Muhu saarel asuvat Pädaste mõisahotelli. Traditsioonilistest tegevusaladest on säilinud kalandus ning põllumajandus.

Saaremaal on töötanud rahvaluule- ja keeleteadlane, vaimulik ning ühiskonnategelane Jakob Hurt. Siin on elanud ja tegutsenud kirjanikud Villem Ridala, Aadu Hint, August Mälk, Juhan Peegel, Juhan Smuul, Debora Vaarandi ning vennad Jüri ja Ülo Tuulik. Saaremaalt on pärit ka lauljad ja muusikud Hendrik Krumm, Heli Lääts, Ivo Linna, Ain Anger, Villu Veski, Maria Faust, Teele Viira jpt.

Statistikaamet: <http://www.stat.ee/ppe-saare-maakond> (12.01.2013).

Rahvaarv: 34 920 (1.05.2013)

Pindala: 2922,19 km²

Asustustihedus: 11,2 elanikku km² kohta

Maakonna keskus: Kuressaare

Omavalitsusüksusi: 1 linn ja 15 valda

Sisukord

MUINASAEG

Kaali meteoriidikraater – <i>Urve Vakker</i>	8
Asva ja Ridala pronksiaegsed asulakohad – <i>Eda Maripuu</i>	10
Tõnija Tuulingumägi ja Lepna Katkuauk – <i>Eda Maripuu</i>	12
Muhu Ussimätta kalme – <i>Eda Maripuu</i>	14
Salme muinaslaevad – <i>Urve Vakker</i>	16
Tuiu Rauasaatmemäed – <i>Urve Vakker</i>	18
Muhu linnus – <i>Ivo Maripuu</i>	20
Valjala maalinn – <i>Eda Maripuu</i>	22

KESKAEG

Muhu kirik – <i>Eda Maripuu</i>	24
Pöide kirik – <i>Ivo Maripuu</i>	26
Karja Katariina kirik – <i>Urve Vakker</i>	28
Kuussaare piiskopilinnus – <i>Urve Vakker</i>	30

VARAUUSAEG

Maasi ordulinnus – <i>Ivo Maripuu</i>	32
Uisuliiklus Väikeses väinas – <i>Eda Maripuu</i>	34
Koguva küla – <i>Eda Maripuu</i>	36
Kuussaare kesklinn – <i>Urve Vakker</i>	38
Leedri sumbküla – <i>Urve Vakker</i>	40
Kihelkonna kirik ja kellakoda – <i>Kai Kallas</i>	42
Ruhnu kirikud – <i>Ivo Maripuu</i>	44
Pidula mõis – <i>Kai Kallas</i>	46
Pilguse mõisakompleks – <i>Urve Vakker</i>	48
Kõljala mõis – <i>Ivo Maripuu</i>	50

19. SAJAND JA 20. SAJANDI ALGUS

Vilsandi tuletorn – <i>Kai Kallas</i>	52
Ruhnu tuletorn – <i>Ivo Maripuu</i>	54
Hellamaa õigeusu kirik ja surnuaed – <i>Eda Maripuu</i>	56
Leisi õigeusu kirik – <i>Urve Vakker</i>	58
Piiri vallakeskus Muhus – <i>Eda Maripuu</i>	60
Mihkli talumuuseum – <i>Kai Kallas</i>	62
Leedri küla puktuulik – <i>Urve Vakker</i>	64
Lümada ministeeriumikool – <i>Urve Vakker</i>	66
Väikese väina tamm – <i>Ivo Maripuu</i>	68
Muhu luteriusu surnuaed – <i>Eda Maripuu</i>	70
Kuussaare kuursaal – <i>Kai Kallas</i>	72
Kihelkonna Abaja lahe äärne mudaravipaik – <i>Kai Kallas</i>	74
Audaku leprosoorium – <i>Urve Vakker</i>	76

Lubja ja tõrva tootmine Lümanda vallas – <i>Urve Vakker</i>	78
Jaagarahu lubjakivi ja sadam – <i>Kai Kallas</i>	80
Kuressaare merekool – <i>Kai Kallas</i>	82
Kaarma kihelkonnakool ja seminar – <i>Eda Maripuu</i>	84
Võiküla munakivitee – <i>Ivo Maripuu</i>	86
EESTI VABARIIK 1918–1940	
Vabadussõja ausammas Kuressaares – <i>Urve Vakker</i>	88
Simiste kool Muhus – <i>Eda Maripuu</i>	90
Liiva meierei Muhus – <i>Eda Maripuu</i>	92
TEINE MAAILMASÕDA	
Stebeli rannakaitsepatari ja komandopunkt Sõrves – <i>Urve Vakker</i>	94
Tehumardi – Teise maailmasõja öölahing – <i>Urve Vakker</i>	96
NÕUKOGUDE AEG	
Orissaare alevikeskus – <i>Ivo Maripuu</i>	98
Metsavenna mälestuskivi – <i>Ivo Maripuu</i>	100
Nõukogude armee tegevusest Lääne-Saaremaal ja Kipi-Koovi piirivalvekordonist – <i>Urve Vakker</i>	102
ISESEISVUSE TAASTANUD EESTI	
Kuivastu sadam – <i>Eda Maripuu</i>	104
Kuressaare linnateater – <i>Eda Maripuu</i>	106
LEGENDID – <i>Eda Maripuu</i>	108
LEGENDAARSED ISIKUD – <i>Eda Maripuu</i>	111
MUUSEUMID – <i>Eda Maripuu</i>	119

Kaali meteoriidikraater

Baltimaades ning Rootsi, Soome ja Norra aladel on avastatud 28 meteoriidikraatrit või kraatrivälja. Neist kolm asuvad Eestis ja kuulsa Saaremaal Kaalis. Kaali kraatritele pääseb hästi ligi, mistõttu Kuressaarest 18 km kirdes paiknev Kaali on kuulus turismiobjekt.

Kaali peakraater on maailmas suuruselt kaheksandal kohal. Kraater, mille põhjas asub Kaali järv, on põhiplaani peaaegu ümmargune, selle läbimõõt valliharjalt on 105–110 meetrit. Kraatri sügavus valli harjalt kuni dolomiidist põhjani 6meetriste järvesetete all

on 22 meetrit, vall on 4–7 meetrit kõrge. Kõrvalkraatreid on kaheksa, nende läbimõõt on 12–40 ja sügavus 1–4 meetrit ning need on enamasti kuivad.

Kaali on esimene Euroopas teaduslikult tõestatud meteoriidikraater, selle uurimisega algas meteoriidikraatrite avastamislugu Eestis ja Euroopas. Kaali kraatrite meteoriitse tekke tõestas mäeinsener Ivan Reinwald (1878–1941) 1937. aastal, leides väikekraatritest kolmkümmend rauakildu. Teine tuntud Kaali-uurija Ago Aaloe (1927–1980) oletas, et tegu on löögi-plahvatuskraatritega. 1984. aastal avati mõlemale teadlasele – nii Reinwaldile kui ka Aaloele – Kaalis mälestusmärk.

Kaali piirkonda kukkunud kosmiline keha oli tüüpiline raudmeteoriit. Kraatri vanust on püütud korduvalt dateerida, kuid üksmeelele pole jõutud. Geoloog Ago Aaloe väitel toimus kokkupõrge 700 aastat eKr. Varem on kraatri vanuseks arvatud ka 3500 ja isegi 7500 aastat.

Kaali järv pakub jätkuvalt salapära. Järve on kutsutud ka Pühaks ning siia on arvatavasti ohverdatud, kuid teaduslikud tõendid selle kohta puuduvad. Kaali kandis on uurimistödel osalenud hilisem Eesti Vabariigi president Lennart Meri (1929–2006), kes lõi oma raamatuis „Hõbevalge” ja „Hõbevalgem” hüpoteesi Päikese hauast ning Thule saarest. Väidetavalt on Kaali katastroofi kirjeldatud „Kalevalaski”, kus Väinämöinen kutsub Ilmarist taevatule langemist vaatama. Uskumuste kohaselt lennanud Ebavere mäelt siia saarlaste jumal Tharapita.

Ringvallil on vana ja võimas kiviaed, mis arvatakse olevat endine ringmüür. See on 470 meetrit pikk, keskmiselt 2,5 meetrit lai ja 2 meetrit kõrge.

Üksikobjektina on Kaali kraater kaitse all 1938. aastast. 2000. aastal asutati kraatrivälja kaitseks 83 ha Kaali maastikukaitseala. 2005. aastast tegutseb Kaalis külastuskeskus.

Vaade Kaali kraatritele 2011. aastal
Foto: Urve Vakker

ANTO RAUKAS, KUSTAV LAIGNA, TANEL MOORA, Olematu looduskatastroof Saaremaal 800–400 aastat enne Kristust. – Eesti Loodus, 2003, 1, lk 12–15.

KALLE SUUROJA, MARTIN SUUROJA, Eesti 101 loodusimet. Tallinn, 2005, lk 50–51.

REET TIIRMAA, Meteoriidid ja meteoriidikraatrid. Tallinn, 2002, lk 80–86.

Tähearmid Kaalis. Eesti TA meteoriitika komisjon, TTÜ Geoloogia Instituut, 2005, lk 2–13.

1. Lugege küsimustele vastamiseks ka Reet Tiirmaa, Väino Puura, Alvar Soesoo ja Sten Suuroja koostatud raamatut „Eesti meteoriidikraatrid” (Tallinn: TTÜ Geoloogia Instituut, Turu Ülikooli geoloogiaosakond, 2006). Tutvuge geoturismi materjalidega Eestis ja Lõuna-Soomes ning kaardiga www.geoeducation.info/geoturism/kaart.php.

1.1. Mitu kosmilise tekkega meteoriidikraatrit Eestis on? _____

1.2. Mis neist on noorim ja mis vanim (vastavalt 70 ja 535 mln aastat vana)?

Noorim: _____ Vanim: _____

1.3. Seletage mõisteid.

meteoroid – _____

meteoor – _____

boliid – _____

meteoriit – _____

komeet – _____

asteroid – _____

1.4. Kaali kraatri tekke kohta levis aastail 1827–1928 rohkesti arvamusid. Leidke raamatust neli näidet. Miks võisid niisugused teooriad tekkida?

2. Lugege küsimustele vastamiseks Vello Lõugase raamatut „Kaali kraatriväljal Phaetonit otsimas” (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1996).

2.1. Leidke raamatust Kaaliga seotud legendid.

Mõisnikul olnud 12 last, kelledest öde ja venda üksteist armastanud ja soovinud abielluda. Kui kirikuõpetaja vastumeelt seda paari oli õnnistanud ja koduteele pöördus, öelnud ta kutsarile: „Sõida nüüd kiiresti ja ära tagasi vaata.” Kutsar aga vaatas kärgatust kuuldes tagasi ja nägi ...

Mida võis kutsar näha? _____

2.2. Kaali meteoriidiga on seostatud ka kreeka müüti päikesejumala Heliose pojast Phaetonist.

Phaeton nõudis, et isa lubaks tal sõita päikesevankril. Kuid nooruk ei suutnud juhtida päikesevankrit, ta kaotas tee, pillas ohjad ja vanker sööstis maa suunas. Kõrvetav leek süütas maad ja metsad. Et kogu maa ei häviks, purustas peajumal Zeus välguga vankri, Phaeton hukkus. Tema öed leinasid nii, et muutusid papliteks ja nende pisarad langesid vette ja hangusid ...

Mis nimetuse all tuntakse „õdede pisaraid”? Seda teadsid juba vanakreeklased ning seda saab tänapäevani hankida Läänemere kallastelt, peamiselt Leedu rannikult.

2.3. Kaalit on peetud müüri piiratud järveks. Leidke fakte ringmüüri kohta: kui pikk, lai ja kõrge, millal rajatud, mis muistiseid on leidnud arheoloogid, mis otstarve oli ringmüüri teadlaste arvates.

Asva ja Ridala pronksiaegsed asulakohad

Asva on esimene Eestis uuritud pronksiaegne asulakoht, mistõttu sellesse perioodi kuuluvaid muistiseid nimetatakse üldisemalt Asva kultuuriks. Samalaadseid muistiseid leidub Põhja-Eestis, Lätis, Soomes ja Rootsis.

Asva asula rajati 9. sajandil eKr rannalähedasele saarekesele. Asulakohta ümbritseb tänapäeval 1,3–1,6 meetrit lai kiviaed. Asvast on leitud rohkesti pronksivalamiseks vajalikke vahendeid. Sealt leitud esemete põhjal on arvatud, et juba pronksiajal oldi kaubavahetuses Põhja-Saksa ning Poola aladega. Leitud keraamikal on jälgi odra-, kaera- ja nisuteradest. Toonased inimesed valmistasid luust adra-terasad, linakamme ja ropsimõõku. Leitud luud kuuluvad enamasti hüljestele ning koduloomadele. Asula on 7. sajandil eKr maha põlenud ja uuesti üles ehitatud ning mõnikümne aastat hiljem taas põlenud.

Asulat kasutati veel viikingiaja algul. Tollest ajast pärinevad praegugi tuvatatavad muldvallid.

Asva lähedalt Ridalast on leitud teinegi pronksiaegse kindlustatud asula koht. Viis kilomeetrit Asvast eemal paiknenud Ridala kaitseks oli ehitatud puidust tara. Ridala oli kasutusel lühikest aega ja hävis rünnaku ajal 7. sajandil eKr.

Pool kilomeetrit Ridalast lõuna pool asub omakorda väike eelroomaaegne Mustla linnus.

Kahtlas paiknevad neljast ja kümnest kalmest koosnevad kalmeväljad I aastatuhandest eKr ning kolm kultusekivi. Ridala lähedal Audlas on neli kultusekivi ja Ridalas asub ka II aastatuhandest pärit ohvrikivi.

Nooremal pronksiajal oli Eestis võim koondunud üksikute suguvõsade kätte, kellele kuulusid paremad põllumaad ja kes kontrollisid kaubandust. Umbes samal ajal võeti Skandinaaviast üle sõna *kuningas*, mis tähistas ülikut või vanemat.

Kindlustatud asulakoht Asva külas
Maa-ameti kaardiserver:

http://xgis.maaamet.ee/xGIS/XGis?app_id=UU60

Kultuurimälestiste riiklik register: <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=12412> (25.01.2013).
Kultuurimälestiste riiklik register: <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=12461> (25.01.2013).
OLAVI PESTI, KÜLLI RIKAS, Saaremaa ajaloo- ja kultuurimälestised. Tallinn, 1991, lk 214.
Saaremaa. Ajalugu, majandus, kultuur. 2. Tallinn, 2007, lk 39.

1. Mida võib arheoloogiliste leidude põhjal järeldada Asva pronksiaegsete elanike tegevusalade kohta?

2. Nimetage kaks materjali, millest olid valmistatud Asva elanike riided.

- 1) _____
- 2) _____

3. Mille alusel võib otsustada piirkonna asustustiheduse üle I aastatuhandel?

4. Millised suhted olid Asva ja Ridala elanikel meretaguste naabritega? Mille põhjal võib seda väita?

5. Millised suhted olid Asva ja Ridala elanikel Euroopa teiste piirkondade rahvastega? Mille põhjal võib seda väita?

6. Kuidas nimetati pronksiajal kogukonna pealikuid? Kust on see nimetus pärit?

Tõnija Tuulingumägi ja Lepna Katkuauk

Tõnija kivikalmed 2012. aastal
Foto: Eda Maripuu

Valjalast Kallemäe poole sõites keerab paremale tee Tõnijale, kus asuvad Tuulingumäe kalmed. Tegemist on tarandkalmetega, mis on pärast kaevamist rekonstrueeritud.

Arheoloog Marika Mägi on Tuulingumäe kalmed dateerinud 2.–3. sajandisse, kummutades nii viisi varasemad seisukohad, nagu puuduksid Saaremaal tollest perioodist arheoloogilised leiud. Tõenäoliselt seletab leidude senist puudumist tõsiasi, et kõnealusel ajal oli Saaremaal rohkem ühist Kuramaa kui Mandri-Eestiga, mida tõendavad Kuramaalt ja Saaremaalt päevavalgele tulnud leidude ühised jooned. Et Saaremaa oli 2.–3. sajandil asustatud, tõendab ka õietolmu analüüs.

Peale kalmete on Marika Mägi tuvastanud Tuulingumäel kultusekoha.

Tuulingumäest 1200 meetrit lõuna poole jääb Lepna Katkuauk, kus arheoloogi arvates ei asunud mitte tavapärase kalme, vaid hauakamber. Kamberhauad olid paekivist laotud kuivmüür ning puitkonstruktsioonid, mis võisid olla samasugused, nagu võib näha Muhus Koguva külas Tooma talu suvelauda juures. Lepna Katkuauk on rahvasterändamise aega kuuluv matusekoht, mis asus kunagi mererannas ja võis olla ka maamärk, kuna paikneb künka otsas. Samast lähedusest saab alguse Maadevahe jõgi, mis oli keskajal ordu ja piiskopi valduste piirijõgi.

MARIKA MÄGI, Kivikalmed ja surnumajad. Matmiskombestiku areng rauaaegsel Saaremaal. – Saaremaa Muuseum: kaheaastaraamat 2003–2004. Kuressaare, 2005, lk 4–7.

OLAVI PESTI, KÜLLI RIKAS, Saaremaa ajaloo- ja kultuurimälestised. Tallinn, 1991, lk 48–49.

Lugege enne küsimustele vastamist teabeteksti „Muhu Ussimätta kalme”.

1. Mis probleemi lahendas Marika Mägi Tõnija Tuulingumäe kalme dateerimisega?

2. Mille poolest on Tõnija Tuulingumäe tarandkalme eriline?

3. Mis tüüpideks on Eestis tarandkalmed jaotatud? Mis tüüpi kuulub Tõnija Tuulingumäe kalme? Selgitage, mille alusel te otsustasite.

4. Mille poolest on eriline Lepna Katkuauk?

5. Kumb kalme on varasem, kumb hilisem, kas Tuulingumäe või Lepna Katkuauk? Põhjendage oma vastust.

6. Miks peetakse Valjala kirikut üheks Eesti esimeseks kiviehitiseks, kui Lepna kalmegi oli kivist hauakamber?

Muhu Ussimätta kalme

Enne ajaarvamise vahetust ehk eelrooma rauaajal maeti surnuid veel pronksiaja kivikirstkalmetesse, aga tol ajal jõudis ka Läänemere rannikualadele uus kalmetüüp – tarandkalme. Tarandkalmeid on leitud Rootsist ja Soomest, põhiliselt rannikulähedastest piirkondadest nagu Eestiski.

Saare maakonnast on teada ligi sada arvatavat kivikirstkalmet. Muhus kivikirstkalmeid seni leitud ei ole.

Mäla küla lähedal asuvas matmispaigas on kõrvuti niiristikülükukujulistesse taranditesse laotud kivid kui ka

ringikujuliselt paigutatud kivid. Sääraseid kalmeid nimetatakse kangurkalmeteks. Nii varastest tarandkalmetest kui ka kangurkalmetest on leitud peamiselt põletamata luid.

Teated Mäla Ussimätta kalmest edastas harrastusarheoloog Jaan Jungile (1835–1900) juba maalikunstnik Ants Laikmaa (1866–1942), kes 19. sajandi lõpus Muhus rahvapärimest korjas. 1984.–1985. aastal tegi Ussimättal arheoloogilisi kaevamisi arheoloog Vello Lõugas (1937–1998), kes avas 15 meetri pikkuse ning 10 meetri laiuse künka. Kahe kiviringiga kangurkalme ja meie ajaarvamise alguses rajatud tarandite kõrval oli kangurkalme peale rajatud veel suur tarandkalme, millest leiti juba nõrgalt põletatud luid ning vähesel määral panuseidki. Kui varased tarandkalmed olid rajatud konkreetse matuse puhul, siis on tüüpilistesse tarandkalmetesse maetud pikema perioodi vältel. Tüüpilisi tarandkalmeid on leitud eriti ohtralt just neist piirkondadest Kesk- ja Lõuna-Eestis, kus varem kivilalmeid ei rajatud. Tarandkalmetest ei leita tavaliselt terveid luustikke, vaid ainult luid ja purustatud luutükke. Ei olegi päris selge, kuidas niisugune olukord tekitati, see tähendab – mida surnukehaga tehti.

Omapärane leid on Ussimätta kangurkalme keskel asuv suur kivi, mis meenutab hauamonumenti.

Mäla piirkonnas on leitud rohkemgi kalmeid. Päris Ussimätta läheduses asub Anepea auk, kust on leitud samuti inimluud. Raegma küla lähedal asuval Kalmamäel on läbi uurimata kalmeväli ja nn tondikivi.

Mäla Ussimätta kalme 1986. aastal
Foto: Muhu Muuseumi fotokogu, Enno Väljal

AIVAR KRIISKA, ANDRES TVAURI, Eesti muinasaeg. Tallinn: Avita, 2002, lk 124.

OLAVI PESTI, KÜLLI RIKAS, Saaremaa ajaloo- ja kultuurimälestised. Tallinn, 1991, lk 25.

INDREK SIRP, Muistised ja rahvapärimest Muhus. – Saaremaa Muuseum: kaheaastaraamat 1999–2000. Kuressaare, 2001, lk 19–51.

1. Millal hakati tarandkalmeid rajama? Mis alal tarandkalmed levisid?

	Varased	Tüüpilised
Millal?		
Levikuala Eestis		

2. Mida võib järelda Muhu asustuse kohta muististe arvu ja iseloomu põhjal ajaarvamise vahetusele eelnenud ning järgnevate sajandite vältel?

3. Arheoloogid oletavad, et rohkearvulised ehted, söögi- ja jooginõud panustena ning eriti relvade puudumine tüüpilistes tarandkalmetes peegeldavad Euroopa toleaeget poliitilist olukorda. Kas tegemist oli rahuliku või rahutu ajajärguga? Põhjendage oma vastust.

4. Mis oli Euroopa kõige tugevam poliitiline ja sõjaline jõud tarandkalmete rajamise ajal?

5. Mida võib järelda tarandkalmete panuste põhjal Läänemere piirkonna majanduslike olude kohta?

Salme muinaslaevad

Kui Salme asula lähistel 2008. aasta septembris kergliiklusrada rajades järg valgustuspostide paigaldamiseni jõudis, hakkas maa seest ühtäkki inimluid välja tulema. Esialgu oletati, et need on Teises maailmasõjas hukkunud sõjameeste omad, ent mõni aeg hiljem selgus, et luustikud on palju vanemad.

Eestis sajandi arheoloogialeiuks tituleeritud esimese Salme muinaslaeva esemete analüüs on kinnitanud selle unikaalsust kogu Euroopas. See leid tõendab üheselt muistsete eestlaste ja skandinaavlaste läbikäimist. Väljakaevamistel paljandunud laeva pikkus oli 11,5 meetrit, suurim laius 2 meetrit, parda kõrgus 75 cm, süvis koos kiiluga 40 cm, kaarte arv 8. Laevalt leiti seitsme sõdalase luustikud, lisaks relvi, samuti lammaste ja veiste luid.

2010. aastal algasid samas piirkonnas uued kaevamised ning arheoloogid leidsid Salmelt teisegi laeva, mille kontuure tähistasid põhiliselt küll üksnes korrosioonipurused neediread. On oletatud, et tegemist võis olla purjelaevaga, mille kere oli 17,5 meetrit pikk, üle 3 meetri lai ning 12 kaarega. Parraste kuju ja kumerus ning kiilu asend ja kõrgus viitavad aluse väga headele sõiduomadustele. Laevast leiti kullaga kaunistatud pronksist mõõgatupepealise ja -pideme orname, Damaskuse terasest mõõku, rohkesti luukamme, käärid jm. Teise Salme muinaslaeva oli neljas kihis üksteise peale maetud 36 täisjõus meest vanuses 30–40 aastat. Luustikel oli märke halastamatust taplusest – läbi raiutud jalad, purustatud koljud, nooleotsad luudes. Niisugune lahingujärgne laevamatus on ainulaadne kogu maailmas. Sündmus ise on dateeritud 8. sajandi keskpaika pKr.

Suured erinevused kahe Salme muinaslaeva merenduslikus võimekuses annavad alust kahelda nende kuulumises ühele ja samale sõjaseelkonnale. On tõenäoline, et suuremal laeval saabusid Salme väina laagripaika retklejad Skandinaaviast otse üle Läänemere, väiksematel alustel liikunud skandinaavlastest saagitsejad tulid siia piki rannikut lõuna poolt.

Salme muinaslaevade jäänuste juurest on avastatud kaks komplekti vaalaluust mängunuppe. Täringud võivad viidata viikingite seas populaarsele lauamängule Hnefatafl. Väidetavalt lihtne, aga ikkagi oskusi ja ilmselt ka aega nõudev, hasarti pakkuv mäng oli ülikute ajaviide. Arheoloogiadoktor Jüri Peetsi sõnul on poleeritud mängunupud ning täringud harukordne leid, sest mujal Eestis ei ole neid välja tulnud. On oletatud, et nuppe võidi kasutada ka ennustamiseks ehk arbumiseks.

Väga intrigeeriv on fakt, et kuigi laevajäänustest oli läbi kaevatud mitu kaablikraavi, nende kõrval oli sõjaaegne pommiauk ja ehitusjäänuseid, olid luustikud koos haruldaste muinasesemetega imekombel säilinud.

29. novembril 2012. aastal paigaldati Salmele muinaslaevadele mälestusmärk.

KARL KELLO, Ajalugu vaatab aknast sisse. – Õpetajate Leht, 21.10.2011.

HENDRIK KUUSK, Salme meeskoori saladuste jälil. – Saarte Hääl, 06.08.2011.

OLIVER RAND, Muinaslaevast leiti hulgaliselt looma- ja linnuluid. – Meie Maa, 10.02.2009.

OLIVER RAND, Salme lahingumatus võis seotud olla andamikogumise nurjumisega. – Meie Maa, 11.12.2010.

OLIVER RAND, Salme muinaslaev osutus Eesti vanimaks laevaleiuk. – Meie Maa, 08.12.2008.

VELLO MÄSS, Muinaslaevad Sõrve rannavallis. – Horisont, 2012, 4.

RAUL VINNI, Hüpotees: muinaslaeva leiukohas oli kaks matust. – Oma Saar, 17.04.2010.

RAUL VINNI, Salme maapõu pakub jälle uusi leide. – Saarte Hääl, 28.08.2010.

RAUL VINNI, Valminud on Salme laeva esialgne arvutijoonis. – Oma Saar, 27.01.2009.

Salme teise laeva väljakaevamisel leitud luustik 31. juulil 2011. aastal
Foto: Urve Vakkeri erakogu

Tutvuge Postimehe materjalidega („Salme muinaslaev on vanim Läänemerest leitud purjelaev” jt artiklid www.postimees.ee/525150/avastus-salme-muinaslaev-on-vanim-laanemerest-leitud-purjelaev/) Salme muinaslaevade leidude kohta ning täitke tööülesanded.

1. Koostage infoteksti ja allikate põhjal 10 küsimust. Küsimustele vastab kaasõpilane.

- 1) _____
- 2) _____
- 3) _____
- 4) _____
- 5) _____
- 6) _____
- 7) _____
- 8) _____
- 9) _____
- 10) _____

2. Koostage võrdlustabel, kandes tulpadesse vastavalt esimese ja teise laevaleiu andmed.

Võrdluse alus	Esimene laev	Teine laev
Kuidas leiud avastati?		
Leidude koht		
Laeva mõõtmed		
Laeva oletatav vanus		
Luustike arv		
Luustike päritolu		
Haruldased leiud		
Väljakaevamisi teinud arheoloogid		

Tuiu Rauasaatmemäed

Sepatöö teadmised ja oskused on omandatud sajandeid tagasi, aga neid on aegade jooksul pidevalt täiustatud. Raud oli materjal, mis muutis maailma. „Kellel on rauda, sellel on relvad ja kellel on relvad, see suudab oma vabadust kaitsta,” on väitnud arheoloog Jüri Peets.

Eestis on olnud kaks rauatootmise ajajärku – varasem, mis jäi meie ajaarvamise algusesse, ning teine, mis algas 11.–12. sajandil ja lõppes järsult 14. sajandi keskel. Eesti suurim teadaolev muinas- ja keskaegne rauatootmiskeskus on asunud Võhma lähistel Mustjala vallas Tuiu Rauasaatmemägedes, kus on nii sulatatud rauda kui ka põletatud lupja ning sütt.

Rauda hakati Tuius tootma viikingiaja alguses. Kahe ja poole sajandiga sulatati seal rohkem kui 2000 tonni rauda ning üle tuhande tonni sütt. 100 kg raua tootmiseks kulus 600–700 kg maaki ja 1200–1500 kg puusütt, mis miilati (põletati õhukindlalt) kohapeal.

Raua sulatamiseks kasutati Saaremaal kohalikku soomaaki. Tuiu maak sisaldas väga vähe fosforit, mis teeb terase rabe-daks, seetõttu oli siin toodetud raud eriti kvaliteetne. Rauasulatuskoha lähedalt Paatsalt on leitud muistne sepikoda. Seal tehti toorruuast esemeid ja kaubaraua kange. Toodang, mis Saaremaa omakasutusest üle jäi, müüdi maha.

Praeguseks on Tuiu piirkonnas avastatud sadakond šlakikuhelikku. Neist suuremad sisaldavad 30–40 tonni rauaräbu. Kuna piirkonda pole maaharimiseks kasutatud, on üsna hästi säilinud sulatusahjude ning sepaääside jäänused.

Muistse rauasulatuspiirkonna avastas arheoloog Aita Kustin 1961. aastal. Alates 1986. aastast, kui uurimistööd on jätkanud Jüri Peets, on piirkonnas läbi uuritud kuus rauasulatuskohta.

Muistse rauasulatusprotsessi tundmaõppimiseks ehitati Tuius aastail 1988–1990 kolm eksperimentaalhju ning korraldati mitu eksperimenti. Kahekümne rauasulatuskatsega saadi enamasti 200–500 g, ühel korral koguni 2 kg rauda. Kvaliteedilt ja koostiselt sarnanes see muinasajal toodetuga. Peale rauasulutamise on Tuius katsetatud keraamika vormimist ja põletamist ning keedetud kohalikest toorainetest (liiv, puutuhk) klaasi.

Uuringud ja katsed on andnud uurijaile palju teavet muistse eluolu, töövõtete ning tehniliste oskuste kohta. Leidude ja katsetuste põhjal on valminud arheoloog Jüri Peetsil mahukas doktoritöö.

14. sajandi keskel on rauatootmine Tuiu Rauasaatmemägede kõrval katkenud ka Virumaal. Oletatavasti peitub põhjus asjaolus, et pärast Jüriöö ülestõusu kaotas eestlastest/saarlastest ülikkond oma mõjujõu ja nii katkes ka rauatootmine, mille valitsejad lihtsalt keelustasid. Saarlaste sõjaline võimsus põhines ilmselt just rauakaubandusel ning sõjariistade tootmisel.

Katseline rauasulatamine Tuius
Foto: Muinasteaduse ajakirjast *Idatee*,
1996, 2, Jüri Peets

URVE KIRSS, Rauatootmisest Saaremaal. – *Meie Maa*, 08.03.2007.

VALTER LANG, JÜRI PEETS, Eestlane tuhat aastat tagasi. – *Luup*, 19.04.1999.

Mustjala valla koduleht: www.mustjala.ee/index.php?sisu=turism&teema=vaatamis&vaarsus=5 (06.04.2012).

JÜRI PEETS, Tuius tehti rauda, klaasi ja savipotte. – *Austrvegr*, 1996, 2, lk 41.

OLAVI PESTI, KÜLLI RIKAS, Saaremaa ajaloo- ja kultuurimälestised. Tallinn, 1991, lk 51–53.

TÖNU SEPP, Väikesest sensatsioonist arheoloogivallas. – *Saarte Hääl*, 29.03.1990.

Paatsa linnusease on madala liivast ringvalliga piiratud ala. 11.–13. sajandini asus siin kindlustamata asula, mille ehitiste jäänused leiti arheoloogilistel kaevamistel 1963. aastal (Aita Kustin) ja 1989.–1990. aastal (Jüri Peets). Vall kuhjati 13. sajandi lõpul või 14. sajandi algupoolel. Kaevamiste ajal avastati valli alt hoonete jäänuseid, sealhulgas osa kisklaudadest puitpõrandast ja ahjualus. Võimalik, et valliga piiratud alal asus kindlustatud talu või mõis. Otse linnuseaseme naabruses avastati suure, vähemalt neli korda põlenud ja samasse kohta taasehitatud sepikoja jäänused. Linnuseaseme ja sepikoja kaevamistel leitud rohke rauaräbu ja toorraudatükid osutavad selle seotusele lähedal asuva Tuiu-Pelisoo muistse rauasulatuspiirkonnaga. Kõige pealmise sepikoja põlengukihist leitud neljast Saksa ja Rootsi mündist koosnev hõbeaare on dateeritud 14. sajandi esimesse poolde, mis lubab nii sepikoja kui ka kindlustuste lõpliku hävingu seostada 1343.–1345. aasta sündmustega. Kaevamiste käigus leiti rohkesti muinasaja lõppu ja keskaja varasemasse perioodi kuuluvaid esemeid.

Tähtsamad leiud Tuiust on savist ja kividest laotud rauasulatusahjude jäänused. Arheoloogid kogusid hulgaliselt šlakki, ahju- ja düüsifragmente ning toorraudatükke. 1988. aasta suvel tehti esimene proovisulatus. Katse õnnestus, muinasaegsel viisil saadi 6 kg rikastatud maagist 0,5 kg toorrauda. Seda toodeti maasse süvendatud väikestes koonuselistes saviahjudes, mille siseläbimõõt oli 30–35 cm. Protsess kestis vähemalt üks ööpäev. Arvestuse kohaselt kulus 100 kg separaua saamiseks ligi 600 kg maaki ja 1,3 tonni sütt ning eraldus 300 kg šlakki. Tuiul on välja selgitatud vähemalt 22 rauasulatuskohta ning mitukümmend tonni šlakki. Arvatavalt on siinsest rauast saadud 50 000 nuga, 8000 odaotsa või 5000 kirvest.

Allikas: AARE LAINE, Tuiu tõmbab ajaloohuvilisi, arheoloogidest rääkimata. – Oma Saar, 07.06.2008.

1. Reastage rauatootmise etapid alates esimesest.

- ___ Separaua saamiseks kuumutatakse toorraudatükki ääsil, misjärel sepitsetakse see tööriistaks, relvaks või muuks vajalikuks esemeks.
- ___ Ahju laotakse vaheldumisi söe- ja maagikihid ning suletakse seejärel õhukindlalt.
- ___ Kui ahjutäide on alla vajunud, lisatakse uued kihid sütt ja maaki.
- ___ Põlemise jaoks vajalik õhk pumbatakse ahju lõõtsadega, temperatuur ahjus tõuseb 1200–1400 °C.
- ___ Maagist tekkinud rauaosakesed vajuvad toorraudakämbuna ahju põhja, kust see välja võetakse.
- ___ Miiliaukudes miilatakse puusütt.
- ___ Aheraine ja raudoksiid muutuvad vedelaks šlakiks ning valguvad ahju põhja, kust võetakse välja vastava ava kaudu.
- ___ Tooraine hangitakse kohalikust rabalaukast.
- ___ Sulatusahi eelkuumendatakse.

2. Milliseid olulisi fakte leidsite põhi- ja lisatekstist töölehel? Täitke lüngad.

11.–13. sajandil 14. sajandil esimesel poolel Arheoloogilisi uuringuid on Tuiul teinud (kes ja millal?)
 Tuiul on leitud rauasulatuskohta. Rikkuse mõõdupuuks oli kg rauda.

Muhu linnus

Muhu linnus asub Muhu saare Väikese väina poolses servas Linnuse külas umbes ühe kilomeetri kaugusel mere-rannast. Üldplaanilt peaaegu ringi-kujuline linnus, mille läbimõõt on 100–110 meetrit, on rajatud üsna tase-sele maale. Linnuse vallid koosnevad kruusast, mis sisaldab ka suuremaid kive. Linnusevallide praegune kõrgus varieerub 5–7,8 meetrini, mis on tingi-tud asjaolust, et 19. sajandi lõpus võeti linnusevallidest „400 kuubiksülda kive“ Väikese väina tammi täitemater-jaliks. Kaevamistöøde ajal leitud hõbe- ja pronksesemeist on osa Peterburis Ermitaažis ning osa Tallinnas Ajaloo Instituudi kogudes.

Linnuseõues on kaevuase ja muhulaste muistse vapruste auks 740 aastat hil-jem (1967. aastal) pandud mälestuskivi (skulptor Juhan Raudsepp), mis seisab 1928. aastal rajatud mälestussamba alusel. Too esimene mälestussammas kadus teadmata asjaoludel pärast Teist maailmasõda.

Mälestusmärk Muhu linnuse õuel 2011. aastal
Foto: Ivo Maripuu

Muhu linnus on ajalukku läinud eel-kõige seeläbi, et 1227. aastal peeti selle all muistse vabadusvõitluse viimased lahingud. Läti Henrik annab Liivimaa kroonikas Muhu linnuse vallutamise põhjaliku ülevaate. Tema andmeil tuli üle mere väga suur sõjavägi (20 000 meest), kes pärast ägeda vastupanu mahasurumist linnuse vallutas ja kõik seesolijad maha tappis.

Liivimaa vanem riimkroonika toob meieni aga loo ühe linnuse kaitsja nupukast põgenemisest:

„Üks põgenes väga kavalalt
tänu oma osavusele ja kiirusele.
Ta oma seljakott päästis ta:
ta viskas selle endale selga
täpselt nagu mõni ristisõdija
ja kandis seda siia ja sinna seni,
kuni ta sobival võimalusel ristiväe eest põgenema sai.”

Pärast Muhu linnuse hävitamist siirdus ristisõdijate vägi üle Väikese väina Saaremaale.

Henriku Liivimaa kroonika. Toimetanud ENN TARVEL. Tallinn, 1982, XXX (4).

Liivimaa vanem riimkroonika. Toimetanud ENN TARVEL. Tallinn, 2003, lk 43.

SULEV VAHTRE, Muinasaja loojang Eestis. Vabadusvõitlus 1208–1227. Tallinn, 1990, lk 170.

1. Lugege linnuse vallutamise lugu Muhu linnuse näitel. Vastake küsimustele Henriku Liivimaa kroonika põhjal (Tallinn, 1982, XXX (3, 4), lk 266–271).

1.1. Kellest koosnes ristisõdijate vägi? Nimetage võimalikult palju osavõtjaid.

1.2. Kas talvised olud tulid ristiretkele kasuks või olid takistuseks? Tooge nii toetavaid kui ka takistavaid näiteid.

1.3. Loetlege piiramisvahendeid, mida kasutati linnuse vallutamiseks.

2. Korraldage väljasõit ja möötke linnus, kasutades möötesirklit. Selle puudumise korral möötke sammudega.

2.1. Jagage õpilased kolme rühma.

2.2. Üks rühm möödab linnusevalli übermöödu valli siseäärt mööda, teine mööda valliharja, kolmas möödab siseõue läbimöödu ja arvutab õue ligikaudse pindala.

2.3. Liivimaa vanema riimkroonika andmeil tapsid vallutajad „kakskümmend viis sada naist, last ja meest”. Kui võtta see linnuses varju leidnute arvuks, siis mitu ruutmeetrit pinda oli iga linnuses olnud inimese kohta?

2.4. Kui oletada, et kolmandik linnuses olnutest olid võitlusvõimelised mehed, siis mitu meetrit valli serva tuli igal linnuses olnud mehel kaitsta?

Kommentaari: tulemuste selgudes pange tähele, et sajandite jooksul on linnuseõue pind kerkinud, seega on pindala suurenenud, ning vall omakorda madalamaks lõhutud, järelilikult on valliharja pikkus suurenenud.

Valjala maalinn^{*}

Valjala oli juba muinasaajal kihelkonnakeskus ning Valjala kesket asendit ja Henriku Liivimaa kroonika teateid arvestades üks tähtsamaid Saaremaal.

1227. aastal siirdusid vallutajad pärast Muhu linnuse alistamist Valjala alla. Kroonikast võib lugeda: „Ja Valjala on tugevam linn saarlaste muude linnade seas.” Valjala piiramist kirjeldades on kroonikas mainitud: „Liivlased aga, lätlased ja eestlased koos mõnina-

Valjala maalinn 2011. aastal
Foto: Andres Langemets

gate sakslastegagi, käies ringi kõigis kihelkondades, töid hobuseid ja toredaid härgi ja kraami ja palju saaki, rohkesti vilja ja sellesarnast ja põletasid külad tulega maha.” Piirajate väes oli kroonika väitel retke alguses 20 000 meest, kes veebruari alguses olid vallutanud Muhu linnuse.

„Valjalased aga, suutmata taluda kivide kahjustusi suure rahva hulga tõttu, kes olid linnuses [---]; vaadates pealegi riistu, mida valmis pandi, millega oli hõlpus linnust vallutada, haaratud hirmust jumala ees, nad paluvad rahu ja võib-olla jubedust tundes tapetud muhulaste pärast, [---]” Valjala alistumist aktseptiti ning algas ristimine, mis kestis kolm päeva. Vanemaid ristas piiskop Albert isiklikult. Seejärel tulid teistegi kihelkondade saadikud, kes palusid end ristida.

Vallutajad rõõmustasid kerge võidu üle, aga Saaremaa rahvarohked kihelkonnad säilitasid sellega erinevalt Mandri-Eestist nii oma elanikud kui ka paljud õigused ja eelised. Järgmistel aastakümnetel kasutasid saarlased iga võimalust võõrvõimust vabanemiseks. Paraku suutsid vallutajad, kes olid oma võimu juba kindlustanud, nii 1241. kui ka 1261. aastal saarlaste ülestõusu maha suruda. Saarlaste olukord halvenes iga kaotusega.

Valjala maalinna läbimõõt on 110–120 meetrit ja vallide kõrgus 5–8 meetrit. Linnuse keskel olev kaev on ilmselt allikas, millest võeti saarlaste ristimiseks vett. Valjala linnuse lähedale hakati kohe pärast vallutust kirikut rajama ning Valjala kiriku kooriruumi all säilinud müürid kuuluvad Eesti teadaolevalt vanimale kiviehitisele. Kiriku juurest tee alt leiti 2009. aastal muinasaegsed kalmed.

KAUR ALTTOA, Saaremaa kirikud. The Churches on the Island Saaremaa. Tallinn, 1997, lk 6.
Henriku Liivimaa kroonika. Toimetanud ENN TARVEL. Tallinn, 1982, lk 271.
OLAVI PESTI, KÜLLI RIKAS, Saaremaa ajaloo- ja kultuurimälestised. Tallinn, 1991, lk 48–49.

* Nii Muhu kui ka Saaremaa linnused on oma ehituselt ringvalllinnused, mida nimetatakse ka maalinnadeks.

1. Mis tõendab, et Valjala oli Saaremaa kihelkondade hulgas tähtsamaid?

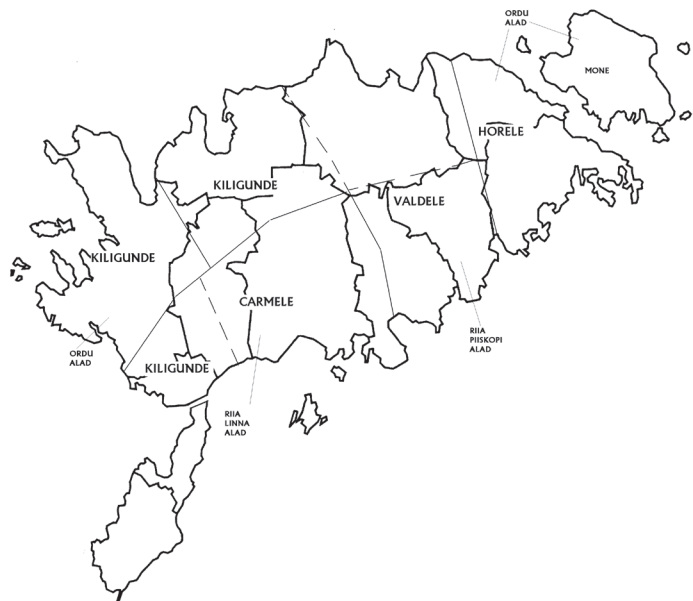
2. Kes rüüstasid Valjala ümbrust 1227. aasta sõjakäigu ajal?

3. Mis olid Valjala kiire alistumise head ja halvad küljed?

Head: _____

Halvad: _____

4. Milline koht on Valjalal eesti arhitektuuriajaaloos? Põhjendage oma vastust.

Saaremaa haldusjaotus muinasaja lõpus ja keskaja alguses

Allikas: Saaremaa. Loodus, aeg, inimene. 1. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2007

5. Pange kirja muinasaja lõpu Saaremaa kihelkonnad.

6. Mis kihelkonda kuulus teie koduvald muinasajal ja mis kihelkonda 19. sajandil?

Muinasajal: _____

19. sajandil: _____

Muhu kirik

Muhu kirik kuulub ühte ansamblisse teiste Saare maakonna keskaegsete kirikutega, mida ei ehitatud ainult jumalateenistuste pidamiseks, vaid ka kaitseehitisteks, kus võis häda korral varju leida. Kirikute paksud müürid on väljastpoolt võlvide kohalt toetatud kontraforsidega, s.o tugipiitadega. Muhu kirik paistab teiste hulgas silma oma eriliselt kaunite proportsioonidega.

Maakonna vanim on Valjala kirik, esimene teade kirikust Muhu saarel pärineb aastast 1267. Tõenäoliselt on tegemist sama kirikuga, mida tänapäeval Muhus näha saab.

Muhu kirik 2011. aastal
Foto: Eda Maripuu

Kõik saarte kirikud on esialgu ehitatud tornita, mis on enamasti lisatud hiljem. Muhu kirikule ehitati väike puust kellatorn alles 17. sajandil. Keskaja kirikutele on iseloomulik lääneseinas ukseportaali kohal asuv roosaken, mis Muhu kirikus on maalitud.

Muhu kiriku seinad on olnud kaunistatud suurte *secco*-tehnikas maalingutega, mis kujutasid nii Vanast kui ka Uuest Testamendist pärit tegelasi ja teemasid. Maalingud pärinevad ilmselt 13. sajandi lõpust ja 14. sajandi algusest. Tänapäeval on maalingud – apostlid ning inglid Jeruusalemma tornide taustal – nähtavad kooriruumi põhja- ja idaseinal. Reformatsiooni mõjul lubjati maalingud omal ajal üle, aga lupjamine neid ei kahjustanud, vaid pigem kaitses valguse kahjuliku mõju eest. Paraku vajusid need lubjakihhi all unustusehõlma ning avastati alles 19. sajandi lõpus. Enne Esimest maailmasõda avas kunstiteadlane Johann Leopold Gahlnbäck mõne maalingu kooriruumi lõuna-seinas. Teise maailmasõja alguse lahingutegevuses läks aga Muhu kirik põlema ning seisis seejärel üle kümne aasta katusetat. Maalinguid kahjustaski põhiliselt kirikusse sadanud vesi.

Muhu kiriku kantsel on pärit 17. sajandist nagu kiriku ukседki, mis on ilmselt ühed vanemad säilinud puust välisüksed Eestis. Kirikus on seinäärde asetatud kolm hauaplaati, mis paiknesid varem kiriku põrandas. Ühel neist on ladinakeelne kiri: „Siin puhkab Johannes Gotlandilt + Paluge tema eest.“ Kunstiteadlase Villem Raami meelest võib tegemist olla maalingute autoriga, sest Muhu kirik sarnaneb tõesti väga Gotlandi kirikutega.

Kirikus on veel üks tähelepanuväärne hauaplaat, mis pärineb pigem ristiusueelsest ajast. Seda on ehitajad kasutanud lääneseinas võlvidele viiva trepi ukse sillusena. Plaadil on näha sõdalane, joogivõi sõjasarv ning keskel nn ilmapuu.

Muhu kiriku ümber on mitu 12.–13. sajandisse dateeritud trapetsikujulist hauaplaati, mille pealiskirjad ei ole enam nähtavad. Kiviristid kirikais on pärit 17. sajandist.

1. Mille järgi võib Muhu kirikus otsustada, et tegemist on kaitseehitisega?

2. Milliste Eesti ajaloo sündmuste ajal võidi Muhu kirikusse paku minna? Nimetage kolm sündmust keskajast ja varauusajast.

3. Uurige välja, mis aastast on pärit Muhu kiriku puituksed ja kantsel. Milleks on vaja kantslit?

Aasta: _____ Kantsel: _____

4. Mille poolest sarnaneb Muhu kirik teiste saarte kirikutega?

5. Muhu ja Karja kirikul on sama kaitsepühak. Kes? Kas teate Eestis veel mõnda samale pühakule pühitsetud kirikut?

Kaitsepühak: _____

Kirikud, mis on pühitsetud samale pühakule: _____

6. Mis on ühist Muhu ja Gotlandi kirikul?

7. Keda on Muhu kiriku seinamaalingutel kujutatud?

8. Leidke teabetekstist vajalikud mõisted ja koostage seletav legend, kus on numbrite järel kirjas kirikuhoone osade nimetused.

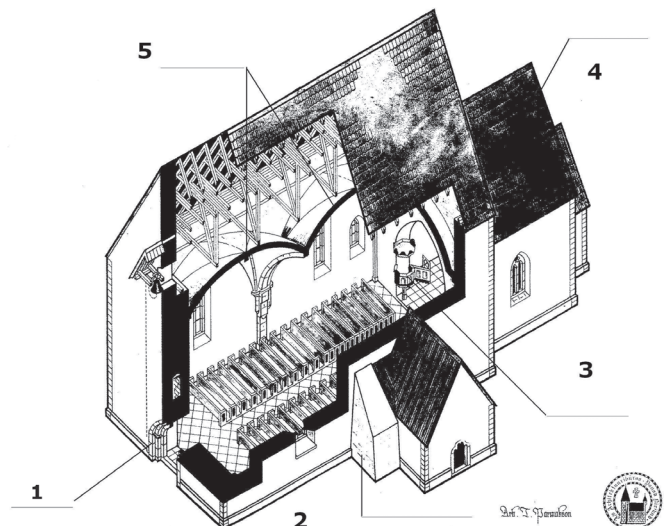
1 – _____

2 – _____

3 – _____

4 – _____

5 – _____

Muhu kirik 13. sajandil

Allikas: Muhu Muuseumi arhiivikogu, Tõnu Parmakson

Pöide kirik

Pöide kirik on Saare maakonna keskaegsete kirikute hulgas mõõtmeilt suurim. See asub Kuivastu–Laimjala–Kuresaare maantee ääres muistse Tornimäe sadama ja Kahutsi maalinna läheduses. 13. sajandil kujunes Pöidest ordulade keskus saartel. Pöide algkirik ehitati arvatavasti 13. sajandi esimesel poolel, sajandi teisel poolel liideti sellele ordu kindlustatud halduskeskus.

Pöide kirik 2011. aastal
Foto: Andres Langemets

Pöide kirik on ajaloos korduvalt kannatada saanud. 1343. aasta Jüriöö ülestõusu ajal vallutati ja

lammutati ordulinnus. Arvatavasti hävitati Pöide varasem kirik samal ajal. On mõeldav seegi, et too varasem kirik asus Pöide ordulossis ning et loss ise oli midagi kindlustatud kiriku taolist.

Pöides tänapäeval nähtavas ja 14. sajandi keskpaiku ehitatud kirikus on Saaremaa keskaegsele arhitektuurile omane endassesuletus ning rangus leidnud äärmusliku väljenduse. Ülimalt massiivne korpus, kitsad aknad ja võimas torn loovad pigem kindluse kui kiriku mulje. Võlvistiku tugisüsteeme, aknaid ja portaale kaunistavad kõrggootika taimemotiivid ning figuurid. Kiriku põhjaseinal on talumehe ja talunaise skulptuur, mida peetakse vanimaks eestlaste kujutamiseks kunstis. Rikkalikult profileeritud peaportaali paikneb tavavastastelt kiriku lõunaküljel (tavaliselt läänes). Kiriku iseärasus on ka kooriruumi puudumine.

1554. aastal tabas Pöide kirikut uus õnnetus: tuli hävitas täielikult pastoraadi ning rikkus kirikutki. Tules hävis kiriku torn.

1940. aastal süttis kirik välgulöögist. Nüüdseks on Pöide kirik suudetud küll katuse alla viia, kuid põhiosas ootab kirik alles renoveerimist. Selle ajalooline sisustus on hävinud, endisel kujul pole suudetud taastada ka varasemat kõrget tornikiivrit. Kiriku torni on tekkinud ohtlikud praod ning võlvid on varisemisohtlikud.

Maadevahe jõgi

Keskaegne Saaremaa oli jagatud Liivi ordu ja Saare-Lääne piiskopi vahel. Pöide kirikust umbes 15 km lõuna pool kulgeb kunagine valduste piir, mida märgib Maadevahe jõgi. See Ida-Saaremaa väikejõgi algab Veeriku külast 3 km idakirde pool Tõnija soost ning suubub Kõiguste lahte. Jõe pikkus on 8 km ja valgala 29,6 ruutkilomeetrit. Jõgi läbib enamasti soiseid metsi ja niite ning üks kilomeeter enne Kõiguste laheni jõudmist (Sakla–Orissaare maantee uue ja vana trassi vahelisel alal) kaob maa alla.

BRUNO PAO, Kolmandik teed Kuivastust Sõrve sääre otsa. – Eesti Loodus, 2004, 6.

OLAVI PESTI, KÜLLI RIKAS, Kingissepa rajooni ajaloo- ja kultuurimälestised. Tallinn, 1983.

1. Täitke tabelis lüngad Saaremaa keskaegsete kirikute kohta. Kasutage vastates abimaterjale: teatmeteoseid, veebiallikaid või kaarti.

Kirik	Kaitsepühak(ud)	Valdaja
Pöide		Liivi ordu
	Martin	
Karja		
	Jakob	
Muhu		
	Peetrus, Paulus	
Kihelkonna		

2. Vastake küsimustele. Kuidas on seotud Jüriöö ülestõus (Saaremaal) ja Pöide kirik?

3. Mis linnus ehitati pärast Jüriöö ülestõusu Väikese väina äärde?

4. Kirjutage teabetekstist välja kõige olulisem informatsioon Pöide kiriku kohta.

Karja Katariina kirik

Karja kirik on mõõtmeilt Saare maakonna väikseim keskaegne kirik. Skulptuurirohke ja tornita gooti stiilis maakirik on unikaalne Baltikumis ning raidkunstirikkaim Põhja-Euroopas, kirikus on ainukordsed võlvi- ja seinamaalingud.

Karja kirik on ehitatud 13. sajandi lõpuveerandil või 14. sajandi algul. Kaitseehitisena sai see tugevalt kannatada Jüriöö ülestõusu ajal.

Väga mõjus on Karja kiriku ruumilahendus. Selle seinapinna on ehitajad vähendanud miinimumini: võimsad võlvid algavad erakordselt madalalt ja see lahendus annab kirikule avaruse. Võidukaare lõunapiilaril võib näha kolme pruudirõivais öde rahakotti saamas. Helde annetaja on piiskopiriietuses mees – Püha Nikolaus, kes on üks Karja kiriku kaitsepühakuid. Kõrval näeme tänulikult põlvitavat uppumissurmast päästetud meest, paat (vanim paadi kujutamine Eestis) käte vahel.

Karja kiriku teiseks kaitsepühakuks on valitud Katariina, kelle elust jutustavad võidukaare põhjapiilari skulptuurid. Katariina, Aleksandrias elanud tark, vaga ja ilus neitsi, sai kuulsaks sellega, et ei abiellunud 4. sajandi alguses Rooma keisriga. Solvunud keiser laskis neiu vangitorni sulgeda. Seal suutis neiu nii sõdurid kui ka külastajad kristlusse pöörata. Nüüd laskis keiser kõigil vastristiituil pea maha raiuda ning Katariina rattal hukata. Karja kiriku võidukaare skulptuurigrupis seisab Katariina keskel, palmioks käes, tema kohal hõljuvad inglid, kes pärjavad pühakut liiliakrooniga tasuks tema kannatuste eest. Lisafiguurid on apostel Paulus mõõgaga ning raamatut ja võtit hoidev Peetrus.

Kirikus näeme veel skulptuurikesi, mis kujutavad kaht klatšivat naist, keda karistuseks selle patu eest haarab koleda lõustaga kurat. Vastandina neile on kujutatud vaikivat meest, kapuuts peas ja käed suu ees. Tema kohal on vaikimise sümbol roos. Kiriku lõunapoolse eeskoja ukse kohal on arvatavasti 16. sajandi skulptuurigrupp, mis kujutab Kolgata-steeni.

Karja kiriku sissepääsu juures sammastel näeme haruldasi lehtornamente, kiriku võlvidel on säilinud maagilised laemärgid – pentagramm ja kolmjalg. Esimene neist on demonite ja pahade vaimude tõrjuja, teine muistne igavese liikumise sümbol. Osaliselt on kirikus säilinud dekoratiivsed seinamaalingud, sh Kristust päiksenäo sümboliseeriv roosaken.

Karja kiriku harulduste hulka kuuluvad veel dolomiidist ristimiskivi (14. sajand), kantsel (1638), orel (1882) ja altar (1887). Kunstimälestistena on kaitse all 1926. aastal Stockholmis valatud pronksist tornikell, mis paikneb lääneviilul kellaärklis, ning kirikuaias kaks hauaplaati 14.–15. sajandist.

On oletatud, et Karja kirik oli Euroopast ja Skandinaaviast Vana-Liivimaale suunduvate palverändurite ööbimispaik.

Karja kirik 2012. aastal

Foto: Pille Jõgi

KAUR ALTOA, Saaremaa kirikud. Tallinn, 1997.

KARL KELLO, Saaremaa. Karja kirik. Tallinn, 2002.

KERSTI MARKUS, Keskaegne kunst aitab mõista Eesti ajalugu. – Horisont, 2006, 2.

OLAVI PESTI, KÜLLI RIKAS, Saaremaa ajaloo- ja kultuurimälestised. Tallinn, 1991.

1. Nimetage Karja kiriku ainulaadseid tunnuseid.

Kellatornita Karja kirik

www.eelk.ee/h_karja_pilt66.html www.eelk.ee/h_karja_pilt66.html

2. Loetlege Saaremaa seitse keskaegset kirikut.

3. Selgitage, mida sümboliseerib kolmjalg.

Kolmjalg ehk triskele
Foto: Kalev Koppel

4. Milliseid olulisi kiriklikke elemente näete juuresoleval pildil?

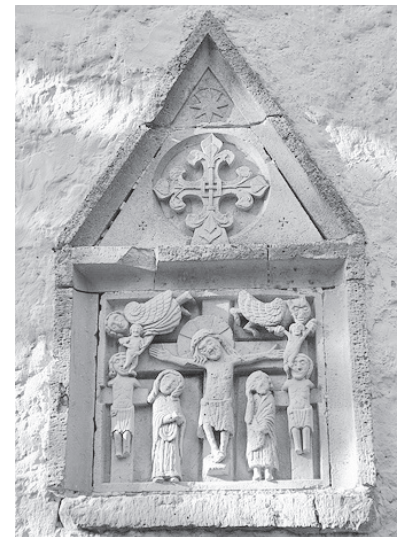

Karja kiriku sisevaade

pulmaveeb.net/pulmakataloog/?cat=4532&id=203

5. Mida näete Karja kiriku lõunaportaali ehisviilul asuval Kolgata-reljeefil? Mida sümboliseerib viilu tipus olev kaheksaharuline täht?

6. Roosaken on gooti kiriku ümaraken, millel on rikkalik ehisraamistik. Selgitage, mis on roosakna sümbolne tähendus, sõnum.

Haruldane Kolgata-reljeef lõuna eeskoja ukse kohal
www.eelk.ee/h_karja_pilt22.html

Kuressaare piiskopilinnus

Kuressaare piiskopilinnus on üks Eesti haruldasemaid ehitismälestisi ja Balti riikide ainus terviklikult säilinud kindlusehitis.

Konvendihoone ehitustööd algasid oletatavasti 1338. aastal piiskop Hermann II ajal. Ehituse katkestas Jüriöö ülestõus ning tööd jätkusid hilisgooti stiilis 14. sajandi lõpus ja 15. sajandi alguses. Kuni Liivi sõja alguseni oli Kuressaare linnus Saare-Lääne piiskoppide residents, kus kehtis kloostrikord. 1381. aastal esmamainitud hoone kaitsepühaku evangelist Johannese embleemist tulenes selle saksakeelne nimi Arensburg – kotka linnus.

Kuressaare piiskopilinnus 2012. aastal

Foto: Urve Vakker

Linnus on Euroopa orduarhitektuurist lähtuv rangelt nelinurkse põhiplaaniga kolmekorruseline konvendihoone tüüpi ehitis koos kaitse- ja vahitorniga. 15.–19. sajandil valmisid selle ümber bastionid, ringvallmüür, raveliinid ja vallikraav ning suurtükitorid.

Linnuses olid piiskopi ning tema kaaskonna elu- ja magamisruumid, köök ja söögisaalid, lao- ja abiruumid, kabel, vangla, erakla jm. Linnuse peasaali tuntakse kapiitlisaalina. Oli olemas küttesüsteem, kaminad, ent ka dansker. Pika Hermanni torn oli linnusest eraldatud paarimeetrise sügavikuga ning sinna viis tõstesild. Šaht on tuntud tänapäeval nn lõviauguna. Konvendihoone ruume ühendab omavahel sisehoovi ümbritsev galerii, nn ristikäik. Suurejooneliseks teevad linnuse raiddekoorid, võlvid, rikkalikult kaunistatud sambad ning kõigi kaunistuselementide erakordselt hea tehniline teostus. Kuressaares on säilinud 17. sajandist kümme suurepärast puunikerdustega kunstiteost – vappepitaafi.

1559. aastal müüs Saare-Lääne piiskop linnuse taanlastele, 17. sajandil kuulus see Rootsile, pärast Põhjasõda võttis hooned katkust laastatud Rootsi garnisonilt üle Vene sõjavägi. 18. sajandil oli Kuressaare linnus sõjakindluste nimekirjas ning siin tehti ehitus- ja taastustöid, kuid 1835. aastal müüdi linnus-kindlus Saaremaa rüütelkonnale ja kustutati kindluste nimekirjast. 1861. hakati kindluse ümber rajama linnaparki, 1865. asustati Saaremaa Uurimise Selts, kes on tänapäeva Saaremaa Muuseumi eelkäija. Muuseumis saab põhjaliku ülevaate maakonna ajaloost, loodusest ning Saare maakonna inimeste elust ja tegevusest sajandite vältel.

1785. aastal leidsid Vene insenerid lossi sisehoovi keldrist kinnimüüritud mehe skeleti. Tegemist oli 16. sajandil elusalt keldrisse müüritud mehega, kelle meelegendus ja vagadus kauni neiuga proovile pandi. Kui armulugu avalikuks tuli, aeti neiul juuksed maha ning ta saadeti Kaarma nunna-kloostri. Mees otsustanud südamedaami päästa, ent plaan ei õnnestunud ja ta müüritigi elusalt keldrisse.

1941. aasta septembris hukkasid kommunistid Kuressaare linnuses ja selle ümbruses 90 inimest.

KALVI ALUVE, Kuressaare linnus-kindlus. Tallinn, 1977.

OLAVI PESTI, KÜLLI RIKAS, Kingissepa rajooni ajaloo- ja kultuurimälestised. Tallinn, 1991, lk 78–86.

MONIKA PUUTSA, Kuressaare linnus on tulvil salapära. Saaremaa Suvi, 2004.

Saaremaa muuseumid. Koostanud OLAVI PESTI. Kingissepa, 1986, lk 7–36.

1. Tutvuge keskaegsete mõistete tähendusega ja selgitage, mis osa on neil kindluse-linnuse ajaloos.

kapiitel – ajalooliselt munkade koosolek, 12 toomhärrest koosnev „valitsus”

konvendihoone – saksa ordulinnuste koosolekute või kooskäämise koht

hüpokaust – keskaegne küttesüsteem, õhkkütteseadeldis (köeti suurt keriseahju, soe õhk lasti vastavaid avasid pidi tubadesse)

inkvisiitor – inkvisitsioonikohtu liige, jälgis ka katoliku usutavade täitmist

raveliin – kolmnurkne eenduv vallikraavidega piiratud kaitseehitis kindluse ees

bastion – algselt poolringi-, hiljem peamiselt viisnurgakujuline mitmeastangulise muldvalliga piiratud ja mitmesuunaliste tulistamispositsioonidega varustatud kindluse osa

ristikäik – konvendihoone sisehoovi ümbritsev galerii, mis ühendab omavahel teisi ruume

dansker – linnuse kaitsemüüri eend, võimaldas külgakaitset, kasutati ka käimlana

vappepitaaf – mälestusvapp

ringmüürkastell – väike müüri ümbritsetud kindlus

kastell – ristikülilise põhiplaaniga ringmüürlinnus

2. Leidke õiged paarid. Kirjutage aasta ees olev number õige linnuse ajaloos toimunud sündmuse ette. Tutvuge ka materjalidega Saaremaa Muuseumi koduleheküljel www.saaremaamuuseum.ee/linnus-kindlus/ulevaade-ajaloost/.

1.	1865		leiti hispaanlase skelett
2.	1222		kommunistid hukkasid 90 inimest
3.	1785		ordu müüs valdused taanlastele
4.	1338		asutati Saaremaa Uurimise Selts
5.	1711		kustutati kindluste nimekirjast
6.	1559		leiti piiskop Heinrich III vägivallatunnustega surnukeha
7.	1381		algas linnapargi rajamine
8.	1941		alustati konvendihoone ehitustöid
9.	1861		katk, Vene väed õhkisid osaliselt linnuse
10.	1835		taanlased ehisid Saaremaale esimese kivilinnuse

3. Loetlege ja kirjeldage, mis kaitsevahendite ja -meetoditega kaitsti keskaegseid linnuseid.

4. Kuressaare linnuse kohta räägitakse legendi sissemüüritud rüütlist. Kas teate veel mõne Eesti lossi või linnuse kohta käivat legendi? Pange see siia kirja.

Maasi ordulinnus

Ida-Saaremaal olevate ordu valduste kaitseks ja foogtkonna keskuseks ehitati 13. sajandi viimasel veerandil Pöide kiriku juurde linnus, mille saarlased purustasid 1343. aastal Jüriöö ülestõusu ajal. Pärast ülestõusu mahasurumist 1345. aastal ehitas ordu uue linnuse Pöidest kümnekond kilomeetrit loode poole mere äärde, kus oli sobiv sadamakoht. Maasi linnus ehitati saarlastele karistuseks, millest ka selle saksakeelne nimi *Soneburg*, s.o trahvi- ehk karistuslinnus.

Maasilinn 2011. aastal
Foto: Andres Langemets

Maasi linnuse peahoone (46,9 x 12,2 m) on rajatud kahes etapis. Vanem on läänepoolne 20,8 meetri pikkune kahe piilariga osa, millele on hiljem lisatud 26,1 meetri pikkune juurdeehitis, kus asuvad mantelkorsten ja hüpokaustahi. Seinte paksus kõigub 2,1–3 meetri piires. Mõlemad peahoone pooled on olnud kolmekorruselised. Tänapäeval on neist säilinud 7,5–8 meetri kõrgune osa, mis hõlmab kunagise linnuse esimest ja osaliselt teist korrust.

Väljast ümbritses linnust vallikraav, millega oli ühendatud kolm suurt linnusest lõunas paiknevat kalatiiki.

Maasi linnus jäi samanimelise foogtkonna keskuseks ordu kätte 1564. aastani, mil see Taanile üle anti. Juba varem (1559. aastal) oli Taani ostanud Saare-Lääne piiskopi valdused Saaremaal.

Kuigi 1558. aastal puhkenud Liivi sõja põhilised lahingud peeti mujal, ulatus mitu sõjakäiku Saaremaalegi. Kartes, et kaht linnust (Kuressaaret ja Maasilinna) ei suudeta korraga kaitsta, lasti Maasi linnus 1576. aastal Taani kuninga Frederik II käsul õhku. Sellest ajast seisab Maasi linnus varemeis.

2001. aasta lõpus alustas Orissaare vald Maasilinna kindluse restaureerimist. Välja on kaevatud suures osas säilinud esimene korrus ning värav, linnus on kaetud vihma eest kaitsva plekk-katusega.

Maasilinna asukoht

Maasi ordulinnuse varemed asuvad Orissaare–Leisi maantee ääres, 4 kilomeetrit Orissaarest, 500 m teest mere pool.

Orissaare valla koduleht: <http://www.orissaare.ee/index.php?page=88> (07.04.2012).

OLAVI PESTI, KÜLLI RIKAS, Saaremaa ajaloo- ja kultuurimälestised. Tallinn, 1991, lk 98–99.

Veebiportaal Saaremaa: http://www.saaremaa.ee/index.php?view=article&catid=79%3Avaatamisväärsused&id=336%3Amaasi-ordulinnuse-varemed-&option=com_content&Itemid=236&lang=et (07.04.2012).

1. Vastake küsimustele Maasilinna ajaloo kohta.

1.1. Kes rajas linnuse?

1.2. Kuidas oli linnuse rajamine seotud Jüriöö ülestõusuga?

1.3. Kes sõdisid linnuse pärast 16. sajandi teisel poolel?

1.4. Kes ja miks linnuse õhkis?

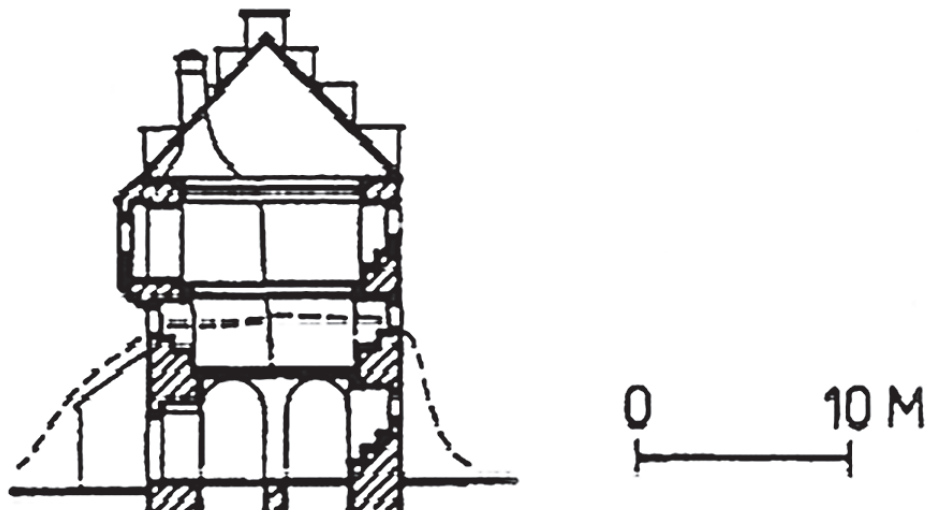
2. Seletage mõisteid.

foogtkond – _____

hüpokaustahi – _____

mantelkorsten – _____

3. Tutvuge Maasi ordulinnuse varemetega. Tähistage joonisel punasega see osa linnusest, mis õhkimisel on hävinud, ja rohelisega, mis on säilinud.

Uisuliiklus Väikeses väinas

Saarel on enesestmõistetavad meresõiduvahendid, millega pääseb üle vetevälja. Väinamere traditsiooniline purjelaev on sajandeid olnud uisk ehk uisulaev – ühe kahvelpurjega paat, millel on mitu paari aere, et ka tuulevaikse ilmaga liikuma pääseks.

Võõrvõimu saabudes muutus vajalikuks regulaarsem ühendus Saaremaa ja Muhu ning Muhu ja mandri vahel.

Pärast Jüriöö ülestõusu rajati praegusesse Maasi külla ordulinnus, millega peeti ühendust Kuivastu sadama kaudu Muhus. Kui taanlased Maasilinna Liivi sõja ajal õhksid, hakkas ühendus kulgema Vahtnast Orissaarde. Hiljemalt 17. sajandi teisest poolest käis sedakaudu postivedu, selle kohustuse panid võimud Koguva vabatalupoegadele. Majanduslikult oli see koormav ja 19. sajandil võitlesid Hanske (vt teabeteksti „Koguva küla”) järglased Schmuulid sellest vabanemise eest. Uisuliiklusega oli hõivatud ka Koguva kolmes talus elanud pärisorine suguvõsa – „teomehed”, kes said perekonnanimedeks Tüür ja Aer.

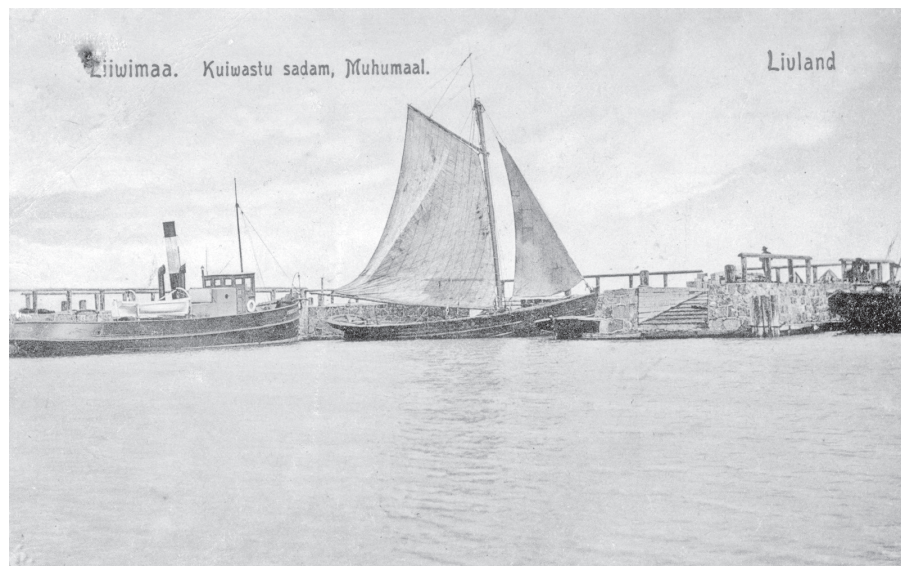
19. sajandil olid sadamates kõrtsid, nn uisusaun meeskonnale ja piirivalvekordon. Uisk vedas mitte ainult inimesi, vaid ka loomi ja hoburakendeid. Neid mahtus Väikese väina uisu peale viis, Suure väina uisu peale rohkemgi. Uisk tegi päevas ühe reisi mõlemale poole. Kui sooviti lisareisi, aga uisk oli vastaskaldal, anti sellest märku suitsuga. Uisu meeskonnas oli kuus meest ja kipper, kellele tuli lisareisi eest ka rohkem maksta.

Suurim teadaolev õnnetus uisuga juhtus 1875. aastal, kui hukkus üksteist inimest, peamiselt Saaremaalt mandril tööle käivad saarlased.

Uisuliiklus Väikeses väinas lõppes koos väina tammi valmimisega 1896. aastal. Suures väinas sõitis viimane uisk Maria veel mitukümmend aastat hoolimata sellest, et juba 19. sajandi lõpus sõitis seal ka aurulaev. Praegused Kuivastu ja Virtsu olid uisusadamad.

Koguva sadama lähedal ehitab mittetulundusühing Väinamere Uisk alates 2010. aastast uut uisulaeva. Selle valmimise lugu võib jälgida veebilehel www.uisk.ee.

Koguva küla. Juhan Smuuli muuseum. Koostanud MARTIN KIVISOO. Koguva, 1985.
ENDEL PRIIDEL, Koguva ajalugu. Tallinn, 2001.

Uisulaev Kuivastu sadamas 20. sajandi algul
Postkaart Muhu Muuseumi kogust

1. Mis on uisk? Mille poolest sarnaneb uisk tänapäeval mandri ja Saaremaa vahel ühendust pidavate praamidega?

2. Mis sadamad on kaardil tähistatud?

1 – _____

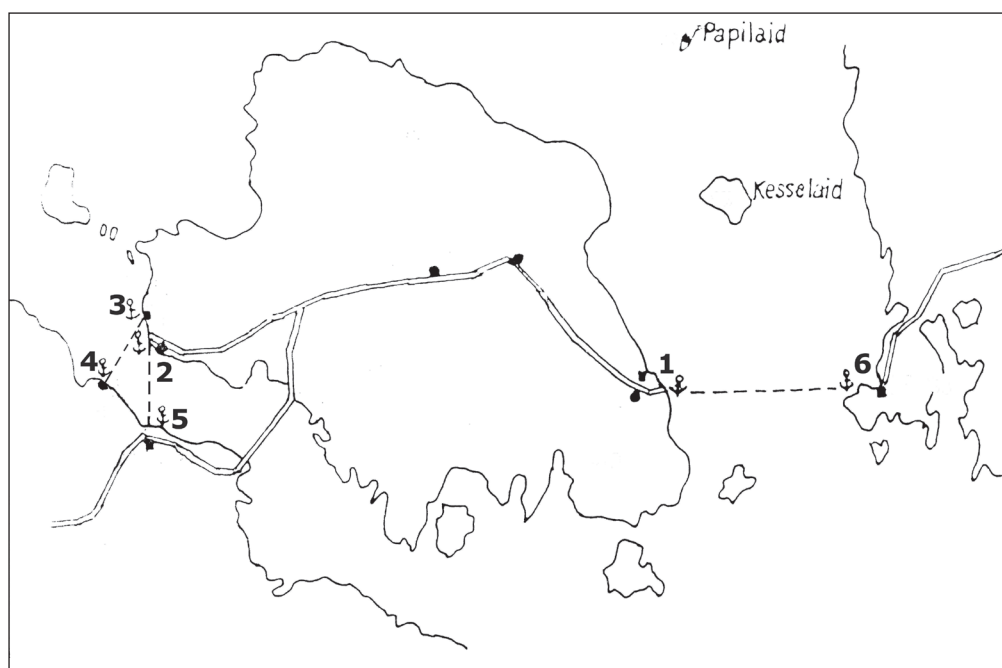
2 – _____

3 – _____

4 – _____

5 – _____

6 – _____

Allikas: Muhu
Muuseumi kogu

3. Kes vajasis uisu teenuseid? Vastamisel kasutage ka kaarti.

4. Miks ning millal lõppes uisuliiklus Väikeses ja Suures väinas?

5. Oma nimest hoolimata uisk talvel ei navigeerinud. Kuidas pääses siis mandrilt saartele ja vastupidi?

6. Mis hooned olid sadamates 19. sajandil?

Koguva küla

Saare maakonna ja kogu Eesti talurahvaarhitektuuri välja-paistev näide on Muhu läänerannikul asuv Koguva küla. Koguvas sündinud kirjaniku Juhan Smuuli (1922–1971) sünnikodus Tooma talus avati 1973. aastal muuseum. Teised talud on tänapäeval eravaldues ja neis elab aasta ringi paarkümmend inimest, ent kogu küla on muinsuskaitse all.

Kirjalike allikate järgi saab Koguva küla ajalugu jälgida 1532. aastast, mil Liivimaa ordumeister Wolter von Plettenberg läänistas sinise talurahva vanemale Hanskele

kahe ja poole adramaa suuruse vabatalu. Hanske talu jagunes hiljem tema järglaste vahel, kes suutsid oma privileegid võimude vaheldudes säilitada. Vabatalupoegade küla nimetatakse hilisemates allikates Koggiks. Vabaduse eest tuli seista ka kohtus ning 19. sajandi alguses olid Hanske järglased Schmuulid ainukesed eesti talupojad, kes olid oma vabaduse säilitanud.

Koguva on saartele ja rannikule tüüpiline sumbküla, kus talud paiknevad tihedas kobaras põldude ja karjamaade keskel. Sääraste sumbkülade kujunemise tingisid nii muistne maakasutusviis kui ka Muhu kivine pinna. Koguvas püsisid 1930. aastateni talude vahel sajandeid kestnud eriti tihedad sidemed: ühised karja- ja heinamaad, lapimaadest tingitud kooskõlastamist nõudev põllutöö, ühised paatkonnad merel käimiseks jms.

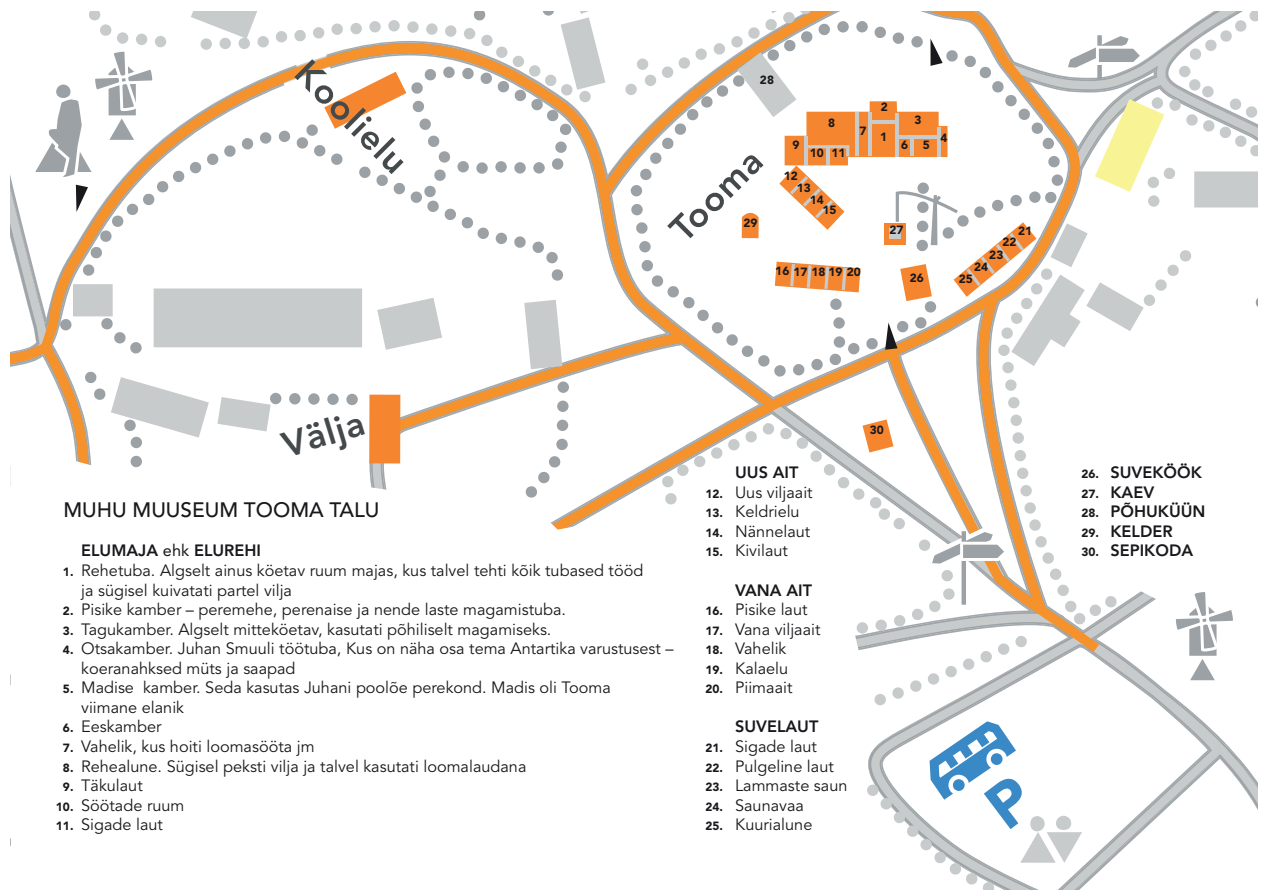
Tooma talus ümbritsevad taluhooned Muhule iseloomulikku kiviaiaga piiratud avarat õue. Ehitised on valdavalt 19. sajandist, elumaja ehitati esialgu korstnata rehielamuna.

Aidahoonete kohta kasutatakse Muhus nimetust *aidarait* ja seal on ühe katuse all mitu aita. Keldreid ning piima ja liha säilitamise kohti nimetati aga eludeks, s.o keldrielu, kalaelu, piimaelu, ent ka koolielu, mis kuulub samuti muuseumi ekspositsiooni. Toomal on Saaremaale ja Muhule iseloomulik nn lambasaun, mis tähendab, et saunas käidi lambalaudas, et säästa kütust, mida saarel nappis.

Koguva külas on säilinud kolm tuuleveskit. Saartel on peaaegu igal suuremal talul olnud tuulik, mida sai vajaduse korral n-ö tuulde pöörata. Seda, kuidas veskitöö käib, võib näha Linnuse külas Kuivastu–Kuressaare maantee ääres muuseumina töötavas Eemu veskis, samuti Leisi lähedal Angla tuulikutes.

Tooma talu õu Koguva külas 2008. aastal
Foto: Eda Maripuu

Muhu Muuseumi plaan
Joonis: Riina Uisk

1. Mille poolest erineb Koguva küla teistest eesti küladest?

2. Mis riikide võimumeeste ees pidid Koguva talupojad oma vabaduse eest seisma?

3. Mis hooned on Muhu taludes tüüpilised? Kuidas neid nimetatakse?

4. Kui vana on Koguva küla ja kui vanad on külas asuvad hooned? Nimetage sajandid.

5. Mis on lambasaun? Nimetage neli funktsiooni, mis olid tüüpilisel eesti suitsusaunal.

6. Milleks on vaja tuulikut? Kirjeldage tuuliku töötamise põhimõtet. Tehke Tooma talu rehe all oleva ekspositsiooni järgi kindlaks, kuidas jahvatati vilja tuulevaiksel ajal.

Kuressaare kesklinn

1227. aastal lõppes eestlaste muistne vabadusvõitlus. Pärast seda tekkis Eesti alal mitu väikest feodaalriiki, teiste hulgas Saare-Lääne piiskopkond. Piiskopi kohaliku kantsina esialgu ehitati linnus, mis hiljem arenes kindluseks.

Kuressaare piiskopilinnuse juures olevat asulat mainiti esimest korda 1424. aastal. 1563. aastal sai Kuressaare Taani kuninga vennalt hertsog Magnuselt linnaõigused. 1663. aastal valmis vaekoja hoone ning 1670. aastal jõudis lõpule 16 aastat kestnud raekoja ehitamine. Mõlema barokkstiilis hoone ümbrusesse hakkas kujunema uus linnasüda.

Kuressaare kesklinn 2011. aasta kevadel
Foto: Urve Vakkeri erakogu

Põhjasõja ajal, 1710. aastal, laastasid Kuressaaret suur tulekahju ja katk. 4. märtsil puhkenud kahjutuli jättis hoonestusest püsti üksnes pastoraadimaja, katkust pääses eluga 60 sauniku ja 11 linnakodaniku perekonda. Septembris pani katkust nõrgestatud Rootsi garnison Vene väesalga ees relvad maha igasuguse vastuhakuta.

19. sajandi algul hakkas Kuressaare elanike arv kiiresti kasvama. Eesti linnadest olid elanike arvult suuremad üksnes Tallinn, Tartu, Narva ja Pärnu.

1935. aastal peeti kolme mudaravilaga Kuressaaret üheks Euroopa parimaks kuurordiks.

2012. aastal elas Kuressaares, Saare maakonna ainsas linnas, ligi 15 000 inimest. Kuressaaret on nimetatud klassitsismi pärlik. 18.–19. sajandil ehitasid aadlikud linna arvukalt elamuid. Sellest ajast on käibel ütlus „mõis maal ja koda linnas”. Arhitektuurihuvilistel tasub üle vaadata põhjamaade barokkstiilis raekoda, mille lage ehib Eesti suurim – 5,5 meetri pikkune ja 7,8 meetri laiune – lõuendlaemaal. 1899. aastal ehitati Kuressaarde Hollandi tüüpi kivituulik, kus tegutsev restoran (alates 1972) pakub hõrke Eesti rahvustoite.

Raekojaesiselt kolmnurkselt platsilt algab mitu tänavat. Kuressaare peatänav ehk Lossi tänav viib 1861. aastal rajatud pargi ja piiskopilinnuseni. Kesklinnas on kõrvuti 1911. aastal valminud tuletõrjedepoo, 2002. aastal ehitatud Ferrumi kaubamaja, Kuressaare kultuurikeskus (kultuurimaja 1967) ja 2007. aastal uuenenud Saaremaa Kaubamaja (1968). Kesklinnas on omapärane hoonestuskompleks, mis kuulus kunagi ärimees Holostovile. Vaekoja kõrval asub turg, sealsamas seisab Püha Laurentsiuse kirik. Vabadussõja mälestussamba läheduses köidab tähelepanu kellatorni ja tuulelipuga puust maja. 18. sajandi lõpu aadlielamut tuntakse tänapäeval Saaremaa rüütelkonna hoonena ning selles n-ö sammastega majas tegutseb Saare maavalitsus. Praeguses prefektuurimajas asus kõrge ja pidulik saal, kus on viibinud Vene keiser Aleksander I (valitses 1801–1825) ja Aleksander II poeg, suurvürst Vladimir.

Kuressaare vanalinnatsoon on riikliku kaitse all juba 1973. aastast.

KALLE KESKKÜLA, Saaremaa pealinna sünnimine kestis pool tuhat aastat. – Saar, 10.05.2008.

ENDEL PROOSES, Kingissepa rajoon. Tallinn, 1986, lk 11–27.

Saaremaa. Ajalugu. Majandus. Kultuur. 2. Tallinn, 2007, lk 847–903.

1. Täitke lüngad.

..... (millal?) lõppes eestlaste muistne vabadusvõitlus Saksa ristisõdijate vastu just Saaremaal – saarlased suutsid oma vabadust hoida aastaid kauem kui mandrieestlased. Tekkis just kui väike feodaalriik: Piiskopi kohaliku kantsina ehitati, selle ümber tekkis asula, mis sai linnuselt kuni 1918. aastani püsinud nime Esimest korda nimetati linnuse juures asulat 1424. aastal ning aastal sai Kuressaare Taani kuninga vennalt linnaõigused. Põhjasõja ajal, 1710. aastal, laastasid linna suur ja 4. märtsil puhkenud tulekahju jättis hoonestusest püsti üksnes pastoraadimaja, katkust pääses aga eluga sauniku ja linnakodaniku perekonda. Eesti linnadest olid elanike arvult suuremad üksnes Tallinn, Tartu, Narva ja Pärnu. kasutamine tervise taastamiseks sai Eestis alguse

Kuressaare on Saare maakonna keskus ja ainuke linn. Teda on nimetatud klassitsismi pärliks.

18.–19. sajandil ehitasid aadlikud linna arvukalt elamuid. Sellest ajast on käibel väljend „.....” Arhitektuurihuvilistel tasub kindlasti üle vaadata põhjamaade barokkstiilis raekoda, mille laes on 5,5 meetri pikkune ja 7,8 meetri laiune Eesti suurim 1899. aastal ehitatud tüüpi kivituulik. Peatänav on Lossi tänav, mis viib 1861. aastal rajatud ja 18. sajandi lõpus aadlielamust on nüüd tuntud Saaremaa hoonena ja selles n-ö sammastega majas asub Saare maavalitsus. Riikliku kaitse all on vanalinnatsoon juba aastast ning sellest ajast on linna hooneid palju taastatud ja korrastatud.

2. Mis ehtis teile Kuressaare kesklinnas kõige enam meeldib? Põhjendage, miks.

Leedri sumbküla

Eesti läänepoolseimas vallas Lümandas asub Leedri küla, mida iseloomustab sumbkülale omane tänakute (külatanumate) ning teede võrgustik. Leedri on Lääne-Saaremaa kaunimaid külasid, meenutades mõnevõrra Koguva küla Muhus. Teistest Saaremaa küladest eristub Leedri tihedama asustuse ja ajalooliste talude rohkususega. Legendaarsed on küla kõrged, stiilsed ja väga vanad kiviaiad.

Roosta värav ja rehielamu Tallinnas Vabaõhumuuseumis Rocca al Mares 2011. aastal
Foto: Urve Vakker

Küla nimi pärineb arvatavasti saksa keelsest sõnast *lethewer* ('liivaseljandik, kõnnumaa'). Eesti keeles tähendab sõna *leede* ehk *leetseljak* merest tõusnud ning kogu aeg kasvavat madalat maad, mida katab toitainetevaene valkjashall mullakiht.

Peale kiviaedade on Leedris rohkesti kohalikule taluarhitektuurile iseloomulikke hooneid ja talukomplekse. Küla põhjaservas on säilinud Anetsi talu pukktuulik. Teine külas olnud tuulik ning endine Roosta rehielamu (18. sajandi tüüpiline pärisorja elamu) ja paargu (sueveköök) asuvad tänapäeval Rocca al Mare vabaõhumuuseumis.

Leedri küla kujunes 13. sajandi lõpus Lümanda mõisa juurde. Kirjalikes allikates on Leedrit esimest korda mainitud 1552. aastal. 1928. aastal elas Leedris 177 inimest, 1940. aastal oli seal 44 suitsu (peret) 147 elanikuga. Nagu enamikku rannakülasid laastas ka Leedrit Teine maailmasõda ning sellele järgnev aeg, mis tõi küüditamisi ja põgenemisi. 1949. aastal loendati külas 117 inimest ning sestpeale on rahvaarv pidevalt vähenenud. Tänapäeval on Leedris alalisi elanikke 60, suvel on asukaid siiski märksa rohkem.

Leedri rahvas on alati kokku hoidnud. See ongi sumbküla omapära – küla asub kobaras koos ning põllud ja karjamaad paiknevad ümberringi. Sagedased olid talgud ja ühistööd; kui kellelgi juhtus õnnetus, tulid naabrid alati appi.

Leedris on elanud tegusad inimesed. Siit on pärit mitu Lümanda vallavanemat: 20. sajandi alguses pidas seda ametit pikka aega Gustav Triipan, Teise maailmasõja aastail Valdar Mälk ja 2009. aastast alates Jaanika Tiitson. Praegu elab külas kuus õpetajat, ehitusinseneri, tublisid töömehi, mõni koolilaps ja väiksemat järelkasvugi. 27. november 2005. aastal läks Leedri küla ajalukku sellega, et moodustati Leedri Küla Selts.

Leedri küla taludel on tänapäevani säilinud vanad nimed: Orbu, Kopli, Tagaroosta, Põllu, Jaaguõue, Matise, Ursu, Simbu, Aadu, Roosta, Mihkli, Härma, Reinu, Anetsi, Peedu, Saaru jt. Kunagi külas tegutsenud koolimajast ja kõrtsist annavad tunnistust sellised talunimed nagu Kooli ja Kõrtsi. Uuem vaatamisväärsus on Leedri küün, mille avamispeost 2010. aastal ja annetuskontserdist 2009. aastal võttis osa palju rahvast ning mida toetas kontsertidega Ivo Linna.

Kultuurimälestiste riiklik register: register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=27284 (05.05.2012).

Lümanda vald. Koostanud MANIVALD JÕGI. Lümanda, 1998, lk 25.

RAUL SALUMÄE, Mõned märkmed Saaremaa kiviaedadest. 1. ja 2. – Saarte Hääl, 18.09.2010; 25.09.2010.

URVE VAKKER, Kokkutulek Leedri külas. – Meie Maa, 08.08.2002.

Kihelkonna kirik ja kellakoda

Pärast Saaremaa saatuslikku vallutamist 1227. aastal etendasid korduvalt maajagamistel määravat osa Saare-Lääne piiskopkond ja Liivi ordu, kelle kohustuste hulka kuulus ka kirikute ehitamine neile alluvates kihelkondades.

1254. aastal jaotati Kihelkonna maa ja kiriku patronaadiõigused piiskopkonna ning ordu vahel pooleks. Tõenäoliselt asuti juba siis kirikut ehitama ja määratleti selle arhitektuuriline kompositsioon.

Kihelkonna kirik – nagu

enamik Lääne-Eesti kirikuid – koosneb ühelöövilisest koguduseruumist, mida täiendab mõneti kitsam ning piklik koori- ehk altariruum. Põhiplaanilt on kirik kaunis erandlik. Pikihoone läänepoolsesse otsa plaaniti pikihoonega samalaiune torn, mis oli iseloomulik sõjalise ülesandega kaitsekirikuile.

1260. aastal Saaremaal puhkenud ülestõusulaine seiskas ajutiselt Kihelkonna kiriku ehitustööd. Neid jätkati alles kaks aastat hiljem, kui kiriku patronaadiõigused olid täielikult üle läinud ordule. Lõpetati müüride ladumine, kuid loobuti kulukast torniehitusest. Kihelkonna kirikus on ainulaadse kujundusega lõunaportaal – keskaegse portaalikunsti kaunimaid näiteid Eestis ja kogu Baltikumis.

Pärast reformatsiooni kujunes Eestis domineerivaks pidulik altarisein. Kihelkonna kirikus võib näha Eesti vanimat, 1591. aastal valminud altarimaali.

Eesti vanim on ka Kihelkonna orel, mille ehitas 1805. aastal meister Johann Andreas Stein. Oreli ehituse initsiaator oli tolleaegne Pilguse mõisa omanik Johann Wilhelm Ludwig von Luce, kes kirjule 1805. aastal oreli jaoks raha kinkis.

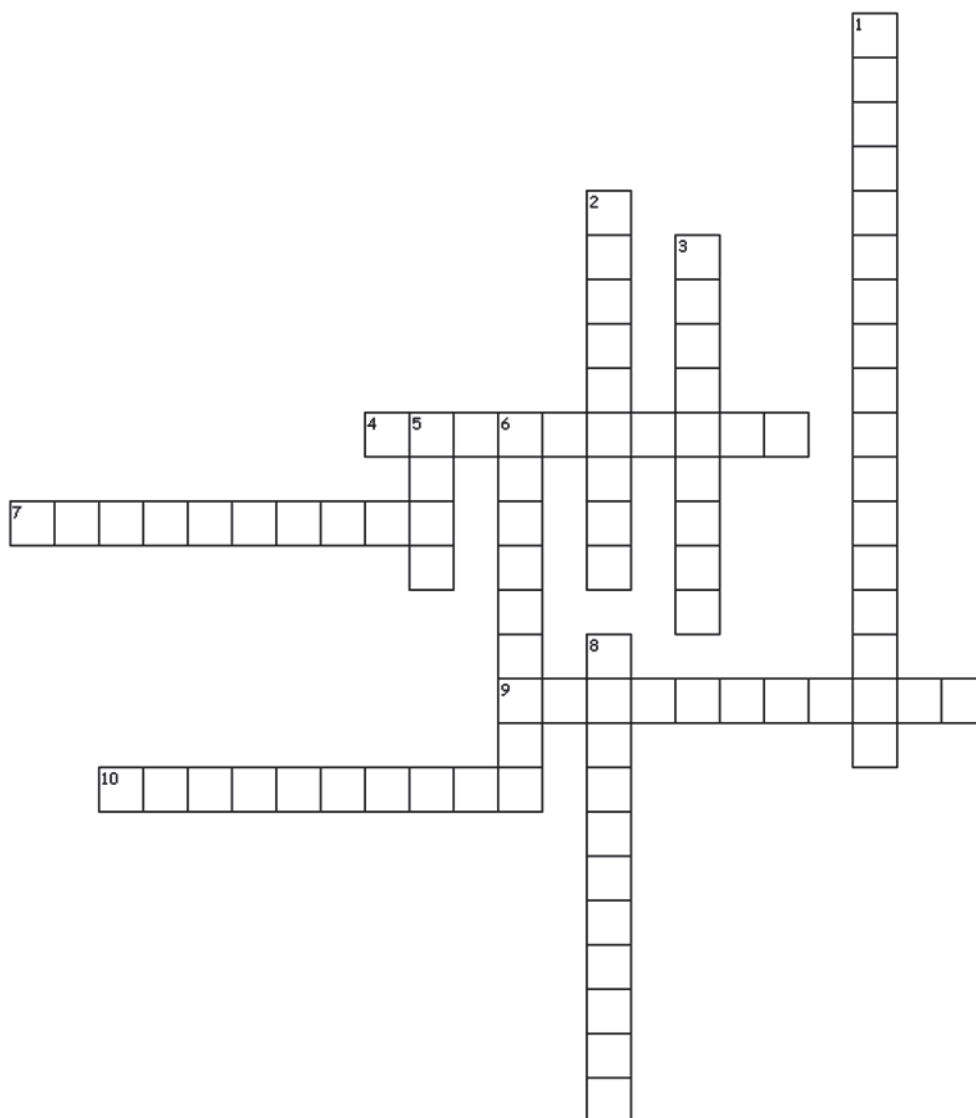
Kiriku kell asus esialgu lääneviilust eendunud väikeses ärklis, alates 1638. aastast aga paarsada sammu eemal rannavallile ehitatud kellamajas. See on Baltimaade ainus kirikuhoonest eraldi asetsev kellamaja, kus kellad paiknesid 1899. aastani, mil valmis plaanitud läänetorn ning kirikukellad paigutati kirikutorni.

Kihelkonna kiriku torni rakendati üle kuuekümnepäevase aja ka majakana.

Kihelkonna kirik 2010. aastal
Foto: Kai Kallase erakogu

1. Lahendage ristsõna.

Kõrvale

4. Kiriku kolmest ... lõunapoolseim on kolmikkaarelise ukseavaga.
7. Kirik on pühendatud peaingel ...
9. Tornifassaadi kaunistab peaingli võitlust saatanaga kujutav ...
10. Saaremaa vanim kantsel kuulub ... aega.

Alla

1. Kiriku altariseinal on maal ...
2. Ohu korral oli võimalik minna võlvipealsesse ...
3. Kiriku vanim osa on ...
5. 1805. aastast on kirikus meister Johann Andreas Steini ehitatud ...
6. Kirikutorn täitis ka ... ülesandeid.
8. Kirikukell paiknes eraldiseisva kellakoja ehitamiseni (kus?)

Ruhnu kirikud

Ruhnu saarel seisab kõrvuti kaks kirikut.

Ruhnu puukirikut peetakse vanimaks säilinud puithooneks Baltikumis. Kirik valmis aastail 1643–1644, aastal 1747 lisati barokse kiivriga haritorn. Praegune torniosa on juurde ehitatud 1851. aastal. Ligikaudu samast ajast pärineb ka kogu kattelaudis. Kooriruumis paiknev tammepuust altar on kaetud õhukese lubjakiviplaadiga. Sealsamas seisab baroksete keerdsammastega lihtne, kuid väärikas kantsel kõlaräästaga. Arvatavasti on kantslis ja rinnatisel kasutatud mõne 18. sajandi keskpaiku randa uhitud purjelaeva paneele.

Ruhnu kirikud 2011. aastal
Foto: Andres Rebane

Ruhnu puukiriku ehituslugu on aidanud täpsustada Tartu ülikooli teadlased, kes on kasutanud dendrokronoloogilist meetodit ehk uurinud kasutatud puitmaterjali aastarõngaid.

Puukiriku pingistik on põhiosas pärit samast ajast kui kirikuhoone, ent silma torkab erinevus meeste- ja naistepoole pinkide vahel. Meestepinkide kõrged kolmnurkfrontoonidega otsalauad on kirjatud peremärkidega. Naiste-laste pingid pikihoone põhjaküljel paiknevad tihedamalt, istmelauad on kitsad ja madalad ning otsaplangud lihtsad.

Olulise osa puukiriku kunstiteostest võtsid ruhnurootslased omal ajal saarelt lahkudes kaasa ja need on tänapäevani Rootsis. Muu hulgas viidi ära hiliskeskajegne nikerdatud altarikruutsifiks ning Ruhnu puukiriku kuulsad „rubiinid” – asendamatu lehekülg Eesti vanemast klaasimaalikunstist. Kuus „rubiini” on pärit 17. sajandist, üks on dateeritud koguni aastaga 1621.

Ruhnu uue kiriku projekteeris Tartumaalt pärit Riia arhitekt Otto Hoffmann esialgu puukirikuna. Ruhnolased eelistasid kivihoonet. Ehitajad tulid Saaremaalt ja Muhust, töödejuhataja Alexander Trei aga Kuressaarest. Ehitust toetati rahaliselt Rootsist, heldeim annetaja oli leskproua Constance Ullner. Kuna kiviraiumine käis kohapeal, võib veel praegugi kiriku ümbrusest müürikivide kilde leida.

Kirik pühitseti 20. juulil 1912. aastal. Ruhnurootslased pidasid seal viimase jumalateenistuse 4. augustil 1944. aastal. Kuni taaspühitsemiseni 3. märtsil 1988 seisis kirik hooletuses – osa sisustusest oli laiali kantud, kogudus puudus. 1991. aastal korrastati jumalakoda ruhnurootslaste abiga.

EELK veebileht: http://www.eelk.ee/h_ruhnu.html, http://www.eelk.ee/h_ruhnu_puukirik.html (04.05.2012).

ALAR LÄÄNELAID, Kuidas ruhnolased kirikus käisid. Selgitavad aastarõngad. – Horisont, 2005, 3: http://www.loodusajakiri.ee/horisont/artikkel469_455.html (04.05.2012).

Otsige andmeid Ruhnu kirikute ja nende ümbruse kohta.

1. Mõõtke, kui lai on vahemaa kahe kiriku vahel. Võite kasutada käepäraseid mõõtmisvahendeid.

Minu tulemus: _____

Mõõtevahend: _____

Tegelik vahekaugus: _____

2. Keda kujutab vana kiriku põhjaseinal olev suur maal? Kuidas oli see isik Ruhnuga seotud?

3. Mida nimetatakse Ruhnu kiriku rubiinideks? Kus on originaalid? Kuidas valmisid koopiad?

4. Joonistage Ruhnu vana kiriku pingiotstelt ümber neli peremärki.

--	--	--	--

5. Otsige kirikut ümbritsevast surnuaiast üles Teise maailmasõja ajal Ruhnus hukkunud punaväelastele püstitatud mälestusmärk. Mis on mälestusmärgi tipus kõrvaldatud viisnurga asemel?

Pidula mõis

Pidula oli Kihelkonna kihelkonnas rüütlimõis, mille rajas 16. sajandi lõpul Joachim Stärke. 17. sajandi algusest 1772. aastani kuulus mõis Stackelbergidele, muu hulgas on seal sündinud Eestimaa rüütelkonna peamees ja vabahärra Adam Friedrich Stackelberg (1703–1768). 1772. aastast kuni 1919. aasta võõrandamiseni kuulus mõis Tollide suguvõsale.

Mõisa säilinud peahoone on rajatud tõenäoliselt 1728. aastal Saaremaale omases lihtsas barokkstiilis. 18. sajandi keskel on ehitatud hobusetall, viinaait ja magerehi. Kahe sambaga portikus ning tiibhoone pärinevad 19. sajandist.

Mõisapargis on muistse Pidula linnuse jäänused.

Pidula mõisale kuulus Pidula pärisvald. Mõisahäärberis oli üks ruum vallatalitaja ja peakohtumehe kasutada.

1922. aastal alustas mõisahoones tööd Pidula algkool. 1923. aastal tuli koolijuhatajaks Jakob Laul ja õpetajaks Helene Tamberg-Ranna. Pärast Jakob Laulu viimist Pamma algkooli juhatajaks 1940. aastal jäi Pidula kultuurielu kiratsema. Pidula kool lõpetas tegevuse 1970. aastal.

Kurevere ohvrikivid

Ohvrikivid on üks raskemini dateeritavaid muistiseliike Eestis. Ohvrikivid on seotud eelkõige hilise eesti rahvausundiga, seega on need pigem pärimismälestised, mitte nii-võrd arheoloogiamälestised.

Iseseisva muistiseliigina vaadeldakse tavaliselt väikeselohulisi kultusekive. Niisuguse kivi pinnale inimkätega tehtud ümmargused lohud on tavaliselt 0,5–5 cm sügavad ning 3–10 cm läbimõõduga. Kõige tõenäolisemaks peetakse oletust, et lohkude tegemine kivisse oli maaharimisega seotud viljakusmaagiline toiming. Mõningal juhul on lohukive ilmselt kasutatud ka ohvrikividena.

Mitmesuguseid kividel olnud looduslikke süvendeid on rahvas seletanud kui erinevate olendite jälgi, Saaremaal põhiliselt kui Suure Tõllu ja Vanapagana omi. Neid kive on nimetatud ka selliste austust või kartust väljendavate nimedega nagu Tondikivi ja Kuradikivi.

Saaremaal saab kultusekive näha näiteks Kihelkonna valla Kurevere küla maadel. Esimesena juhtis neile kividele 19. sajandi lõpul muinasuurijate tähelepanu Pidula muinsushuviline mõisnik Bernhard von Toll. Rahvasuus kutsutakse neid kive Tondikivideks.

Tondikivid Kureveres 2008. aastal
Foto: Kai Kallase erakogu

VELLO LÕUGAS, Saaremaa väikeselohulised kultusekivid. – Saaremaa Muuseum: kaheaastaraamat 1993–1994. Kuresaare, 1995, lk 62–69.

ALO SÄRG, Saaremaa mõisad ja mõisnikud. Tallinn, 2007, lk 107–111.

1. Täitke seoste ümarlaua tähestiku tabel. Püüdke leida iga tähe kohta mingi Pidula mõisaga seotud mõiste või seostatud näide (algab selle tähega).

2. Vahetage õpilaste (rühmade) vahel lehed ning püüdke leida puuduvad sõnad. Iga rühm kasutab eri värvi kirjutusvahendit.

3. Arutlege tabelis olevate näidete üle.

A	B	C	D
E	F	G	H
I	J	K	L
M	N	O	P
Q	R	S	T
U	V	W	Õ
Ä	Ö	Ü	

Pilguse mõisakompleks

Pilguse on tulnud Bellingshauseni aadlisuguvõsa nimest, varem on mõisa tuntud ka Hoheneicheni ('kõrged tammed') nime all. Bellingshausenid ostsid Pilguse mõisa alad 1558. aastal 30 000 hõbetaalri eest Münchhausenitelt.

Kaardimaterjali alusel on teada, et 1691. aastal oli mõisas rookatusena suitsusaun. Aastatega on Pilguse kujunenud terviklikuks mõisakompleksiks. Seal olid häärber, karjakastell, ait, tall-tõllakuur, piimaköök, tööliste maja, laudad, kelder jm. Kõrges aias hoiti ilmselt purjesid ja merelt toodud vara. Rootsi-aegne mõisamaja oli kitsas ning üsna pikk puuehitis. 1825. aasta paiku ehitati Pilgusele kivist häärber, kus magamistubade juures olid sisekäimlad. Pilgusel tegutses kuni 1921. aastani kool, enne sõda kirik, kõrts, tellisetööstus Nigu lahe ääres, palvemaja, tuulikud jm.

Pilguse mõisa peahoone ja värav 2013. aastal
Foto: Urve Vakker

Pilguse mõisa karjamõisas Lahetagusel on sündinud kuulus meresõitja ja Antarktilise avastaja Fabian Gottlieb Benjamin von Bellingshausen (1778–1852). Pärast isa surma 1784. aastal kolis ema poistega Kuressaarde ning rahapuuduses müüdi nii Pilguse kui ka Lahetaguse kirjamehele ja haridustegelasele Johann von Lucele (1756–1842, maetud Kudjapeale, „Sarema Jutto Ramatu” autor). 1805. aastal müüs Luce Pilguse mõisa omakorda Aderkas’idele, hoolitsedes enne selle eest, et tema nimi jäädvustuks ajalukku Kihelkonna kirikule annetatud oreliehituse raha kaudu (vt ka teabeteksti „Kihelkonna kirik ja kellakoda”).

1837. aastal sai mõisa omanikuks 50 000 rubla eest mereväeleitnant Karl Pontus von Nolcken (1800–1846), kes on kaasa teinud koguni kaks ümbermaailmareisi laevadel Apollon ja Krotki. Ent 46aastaselt uppus Karl Pontus von Nolcken Pilguse lahte. Tema ajal pandi alus Pilguse laevaehitustraditsioonidele. Mõisal oli oma telliselööv ja lubjaahi, mille toodangut laevadega väljagi veeti.

Karl Pontus von Nolckeni pojalt, kreisiülema abilt, läks mõis 19. sajandi teisel poolel von Ruckteschellide valdusse. Edmund von Ruckteschell olevat olnud nii vaimustunud idamaade müstikast, et majandusasjad jäid laokile ning laostunud mõis läks 1908. aastal Venemaa Agraarpangale (Põllupangale). Viimane peremees ise registreeriti hiljem Pilguse varjupaiga viieteistkümnenda patsiendina.

1909. aastal otsustasid Saaremaa vallad rajada Pilgusele kindral Paškovi nimelise vaimuhaigete varjupaiga. Säärase asutuse rajamise mõtte algatas Saaremaa talurahvaasjade komissar Julius Sander. Pilguse haigla tegutses 1994. aasta detsembrini, mil see suleti viletsa majandusliku olukorra tõttu. Alates 2000. aastast on mõis eravalduses ning seal töötab vabaaja- ja puhkekeskus.

Pilguse mõisaansambel on arhitektuurimälestisena riikliku kaitse all eelkõige peahoone, väravaehitiste ning haruldaste paekiviaedade süsteemi tõttu.

ANTO JUSKE, Eestist pärit Antarktilise avastaja F. v. Bellingshausen. Tallinn, 2003, lk 10.

Kultuurimälestiste riiklik register: register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=20905 (25.01.2013).

ANTI LIIV, Ussimaarjapäeval aastal 1913. – Oma Saar, 10.09.1998.

Lümanda vald. Koostanud MANIVALD JÕGI. Lümanda, 1998, lk 32–35.

Saaremaa. Ajalugu. Majandus. Kultuur. 2. Tallinn, 2007, lk 1000–1003.

TÖNU SEPP, Pilguse-lääneranna pärl. – Oma Saar, 02.04.1996.

1. Täitke tabel 19. sajandi maadeavastuste ning Eestist pärit või Eestiga seotud ümbermaailmapurjetajate kohta. Kasutage järgmisi allikaid:

- 1) Anto Juske, Eestist pärit Antarktise avastaja F. v. Bellingshausen. Tallinn, 2003;
- 2) 21 maailmakuulsat meresõitjat. Koostanud Laura Grünberg. Odamees, 2006;
- 3) Fernand Salentiny, Maadeavastajad. Entsüklopeedia. Tallinn, 2005.

	Millal?	Kes?	Kodukoht	Kuhu?	Laevad
1.			Hagudi		
2.		Otto von Kotzebue			
3.					Vostok, Mirnõi
4.	1825–1827				
5.				Ümber maakera	Kamtšatka

2. Mille poolest on Fabian Gottlieb Benjamin von Bellingshauseni eluloos tähtsad järgmised daatumid? Mis toimus maailmas samal ajal?

Aasta	Bellingshauseni elusündmused	Sündmused maailmas
1778		
1784		
1789		
1803–1806		
1819–1821		
1831		
1845		
1852		
1870		

3. Pilguse mõis asub Lümanda vallas Saaremaal. Vastake küsimustele.

3.1. Mis on mõisas tänapäeval? _____

3.2. Mis asutus tegutses mõisas 20. sajandil? _____

3.3. Mis teeb Pilguse mõisa hooned unikaalseks? _____

3.4. Nimetage Pilguse mõisa valitsejaid ja omanikke. Mida te nendest teate? _____

3.5. Kuidas on Fabian Gottlieb Benjamin von Bellingshausen seotud Pilgusega? _____

Kõljala mõis

Kõljala on Saaremaa vanimaid mõisaid, mille algaeegade kohta dokumente säilinud pole. On üksnes kaudseid teateid, et Riia piiskop Albert von Buxhoeveden (umbes 1165–1229) aidanud Saaremaa vallutamise järel oma sugulastel siin kanda kinnitada. Buxhoevedenide käes püsis mõis 1509. aastani.

Nagu selgub inventuuriraamatust, oli varasem Kõljala mõisamaja ühekorruseline ning koosnes vanast ja uuest osast. Vanas osas oli üks köetav eluruum (dornse) kahe kambriga. Kui vana eluruum oli neli sülda^{*} pikk, siis uus eluruum oli juba viiesüallane ja selle kõrval samuti kamber. Maja all oli kelder.

Kõljala mõisahoone 2012. aastal
Foto: Eda Maripuu

Aias on märgitud kahe uksega ait ja saun, mille pikkus koos eesruumiga oli viis sülda, ning võlvidud kelder. Majanduspoolel on kirjas nelinurkselt paiknev üheksa ruumiga laudakompleks (kastell), kusjuures hobusetall mahutas 18 hobust. Juba olid olemas tänapäevani säilinud väravakaaristud väravamajaga. Mõisas oli neli rehemaja, neist pikim kümme sülda, kaht kasutati elamuna. Viljaait oli kuus sülda pikk ja viis sülda lai. Aidas hoiti vilja suurtes tünides (tündrites). Kogu inventar oli valmistatud talupoegade eeskujul puust (tünid, vannid, pütid, kausid, lusikad jne). Väljal seisis korralik tuuleveski kõige juurdekuuluvaga. Tallide juures oli kooguga kaev, millel vitsutatud ämber. Kõik oli nagu suures talus.

Järgmine Kõljala inventuur pärineb aastast 1671, kui mõisa omanik oli juba Saaremaa rüütelkonna peamees Odert von Poll. Tema ajal olid mõisas juba messingist lühtrid, kuldpunutisega aknakardinad, seintel flaami vaibad, laual hõbepeekrid, varnas sooblinahast mütsid jne. Kuuekümnenda aasta jooksul oli elustiil ja võimalused tundmatuseni muutunud. 18. sajandi mõisaomanike Osten-Sackenite härrastemajas leidis isegi korralik kunstigalerii ning silmapaistev raamatukogu.

Konstantin von Buxhoevedenilt 1919. aastal võõrandatud häärberis tegutses 1921. aastast kuni 1955. aastani põllutöökool. Mõisahoone restaureeris 1980. aastal kohalik kolhoos. Tänapäeval on Kõljala mõis eravalduses.

BRUNO PAO, Teine kolmandik retkel Kuivastust Sõrve sääre otsa. – Eesti Loodus, 2004, 7: http://www.loodusajakiri.ee/eesti_loodus/artikkel783_753.html (04.04.2012).

Pihtla valla koduleht: <http://www.pihtlavv.ee/index.php?152> (05.03.2012).

VALDO PRAUST, Eesti mõisaportaali: <http://www.mois.ee/saare/koljala.shtml> (05.03.2012).

* Sülde on olnud maailmas laialdaselt kasutatud pikkusmõõt. Sülde on kõrvale väljasirutatud käte sõrmeotste vahemaa, umbes 6 jalga ehk 180–185 cm.

Mõisaolme areng

1. Võrrelge Kõljala näitel keskaegset ja uusaegset mõisa ning pange kirja iseloomulikud tunnused.

Keskaegne mõis	Uusaegne mõis

2. Mis etapid olid Kõljala mõisa ajaloos 20. sajandil?

- 1) _____
- 2) _____
- 3) _____
- 4) _____

3. Kui Kõljala mõis alustas Buxhoevedenide käe all, siis Muhus oleva Pädaste mõisa viimase aadlisoost omaniku kolonel Arthur Buxhoevedeni tapsid 1919. aastal revolutsionäärid. Uurige välja, milleks kasutati 20. sajandi jooksul (pärast viimast Buxhoevedenit) Pädaste mõisahoonet.

Vilsandi tuletorn

Lääne-Eesti saarte läheduses kulgeva tähtsa mereteede turvamiseks ehitati meremärke juba 16. sajandil. Laevaõnnetustega kaasnenud suur materiaalne kahju sundis laevateede ohutust parandama. 1807. aasta jaanuaris võeti ehitusplaani Vilsandi tuletorn. Esialgu taheti tuletorn ehitada Atla lahesuudmes asuvalle Loonalaiule, aga lõplik otsus nägi tuletorni ette Vilsandi saarele, seal juba 1787. aastal rajatud piirivalvekordoni lähedale.

Vilsandi tuletorn 2012. aastal

Foto: Tarvo Kullapere

Esialgsel kujul valmis tuletorn 1809. aasta septembris ning võeti kohe kasutusele. Sellest ajast pärineb ka tuletornialune väike sadam, mille kaudu veeti metsavaesele saarele ehitus- ja põletusmaterjali. Majakate valgustustehnika arenes iga aastaga ning 1810. või 1811. aastal jõudsid Vilsandile peegeldavad valgustid. 1817. aastal märgiti, et Vilsandi majakas on kolme esimese tuletorni hulgas, kus võeti kasutusele plinktuled. Vilsandi majakas kasutati enamasti kanepiõli.

1860. aastal ehitati tuletorni müüriosa kaheksakorruseliseks ning selle otsa 6,7 m kõrgune metallist laternaruum. Uut laternat valgustas 24 puuõlilampi. Kõrgemale tõstmisega paistis majakavalgus kuni 12 meremiili kaugusele. Kümme aastat hiljem paigaldati laternaruumi püsiva tulega valgusti, mis oli tollases Baltikumis parim. 1870. aastal lõpetati tuletorni suured remonttööd.

1842. aastal hakati Vilsandile olemasoleva torni lähedale ehitama veel teist, ent ehitusvigade tõttu varises pooleliolev rajatis peagi kokku. See sundis tsaaririigi mereväestaapi loobuma teise tuletorni ehitamisest väikesele Vilsandile.

Tuletorni meeskond koosnes algul ülevaatajast, kes sai palka 300 rubla aastas, ning viiest alluvast. Esmalt elasid nad renditud talumajas, hiljem tuletorni juurde ehitatud ülevaatajamajas ja kasarmus.

Alates 1859. aastast tegutses Vilsandi tuletorni juures tormikindla päästepaadiga merepäästejaam.

Suur pööre tuli tuletorni lähialade ellu 1910. aastal, kui asutati Vaikade linnukaitseala, mille hing oli Artur Toom, tuletorni ülevaataja aastail 1906–1940. 1930. aastail muutus tuletornis ja kaitsealal käimine turismiks. Samuti kujunes tuletorn Eesti Vabariigi julgeolekustruktuuride oluliseks sidepunktiks, kus teenisid aega mereväelased.

1865. aastast alates on tuletornis tehtud ka ilmavaatlusi. Kunagine ülevaataja maja on vanim Saare maakonnas säilinud ja tegutsev ilmavaatlusmaja.

Nõukogude ajal eraldati Vilsandi tuletorn külaühiskonnast. Eesti iseseisvuse taastamise järel pole suudetud kunagist ühtsust enam taastada.

Vilsandi majakas on Saare maakonnas säilinud tuletornidest vanim, olles ajalooliselt tähtis kultuurikeskus ning suure väärtusega pärandmaastiku osa.

Ruhnu tule torn

Praegune Ruhnu tule torn pandi püsti 1877. aastal vana puust tule torni asemele. Uus kokkumonteeritav raudtule torn valmistati Le Havre'is Prantsusmaal. Rahvasuu räägib, et torni projekteeris tuntud prantsuse insener Gustave Eiffel (1832–1923), enne oma arhitektuuri-insenerliku pärliloomist Pariisis. Alust selle väite kinnitamiseks ega ümberlukkamiseks pole, kuid Prantsusmaa meistritelt pärineb Ruhnu tule torn küll.

Punaseks värvitud laternaruumi ja rõduga majakas seisab Haubjerre mäel Ruhnu saare idaosas. Tule torni kõrgus on 39,5 meetrit, merepinnast 65 meetrit. Majakas kujutab endast nelja välimise toega (tugipiilariga) terrasilindrit, mille sisemuses viib üles keerdtrepp.

Ruhnu vanimad tule tornid asusid ilmselt läänepoolsel madalal Vana-Paagi rannal. Algelised puidust tule tornid olid Ruhnus juba 1643. aastal. 1646. aastal rajati Rootsi admiraliteedi otsusega tule paak. See oli viipemajakas, mis toimis sarnaselt kaevukooguga, ainult et raudkorvis tõsteti üles põlevad söed. Ka kohanimi Vana-Paagi viitab tule paagi paigale. Rootslastel oli kavas rajada sinna ka kindlus, kuid ruhnlased osutasid visa vastupanu ja teadaolevate allikate põhjal jäi see ehitamata. Ilmselt pidi aga pideva tule hoidmiseks tule paagi juures olema ehitised, kus keegi elas ning tuld hoidis.

Admiral Aleksei Nagajevi „Balti mere atlases“ 1757. aastast on juba märgitud Ruhnu majakas saare idakülje luitelisel seljandikul, merepinnast 28 meetri kõrgusel Haubjerre mäel. 1820. aastal seisis sealsamas 8-tahuline 79 jala (u 27,5 m) kõrgune puittule torn.

Kuigi praeguse raudtule torni näol on tegemist ühe odava omaaegse mudeliga, on see siiski ainus säilinud seda tüüpi majakas Läänemere piirkonnas. Esimese maailmasõja ajal lasti tule torni laternalõhkelanguga õhku, kuid 1937. aastal taastati tornitipp peaaegu endisel kujul. Paigaldati ka uus sisseseade, kuid laternaaluses ruumis on esialgne mehhanism tänapäevani töökorras.

Ruhnu tule torn 2012. aastal
Foto: Urve Vakker

SVEA AAVIK, Ruhnu kaldal avanesid saladuslikud varemud. – Meie Maa, 26.07.2005.

OLAVI PESTI, KÜLLI RIKAS, Saaremaa ajaloo- ja kultuurimälestised. Tallinn, 1991, lk 120.

1. Ruhnu tuletorni seostatakse Prantsuse inseneri Gustave Eiffeli nimega. Kõige tuntum Eiffeli ehitis on kahtlemata 1889. aastal Pariisi püstitatud torn, mis on senini linna sümbol. 1886. aastal ehitati New Yorki rajatis, mille metallkonstruktsioonide autor on Gustave Eiffel. Mis rajatis see on?

2. 1870. aastail enne Ruhnu metalltuletorni valmimist toodi ühele teisele Eesti saarele Prantsusmaalt korraka kaks tuletorni, mis enne kohalepaigutamist väidetavalt vahetusse läksid. Mis tuletornid need on? Kirjutage tuletornide asukohad ja nimed.

3. Kus Eestis paikneb 1531. aastast pärinev kivist tuletorn, mida peetakse maailmas vanuselt kolmandaks tänapäevani töötavaks tuletorniks? Kirjutage tuletorni asukoht ja nimi.

4. Ruhnu tuletorni detailide toimetamiseks mererannast Haubjerre mäele rajati üle liivaluidete spetsiaalne tee, mille jäänuseid võib tänini näha. Mis nime kannab rand, kus tuletorni osad maale toodi? Mis materjalist oli tehtud tee?

5. Uurige välja, mis traagilisest sündmusest räägib üks Ruhnu majaka ehitamisega seotud legend.

6. Ruhnu tuletorni kõrgus olevat 39,5 meetrit. Mis on teised mõõtmed?

6.1. Mõõtke tuletorni jalami läbimõõt ja übermõõt.

6.2. Mõõtke tuletorni toetavate piilarite moodustatud nelinurga külgede pikkused.

6.3. Arvutage tuletorni aluse nelinurga pindala.

Hellamaa õigeusu kirik ja surnuaed

Muhulased siirdusid õigeusku üldise usuvahetusliikumise ajal aastail 1846–1848. Usuvahetus oli äsja pärisorjusest vabanenud eesti talupojale esimesi võimalusi teha iseseisvalt väga kaalukas otsus. Muhus tähendas see ühtlasi väljumist baltisaksa mõisnike kontrolli alt, mida nood olid seni muidu valdavalt riigimaadel elavate talupoegade üle teinud luteri kiriku kaudu. Massilisele üleminekule aitas kaasa ka lootus saada õigeusklikuna tsaari käest maad. Luterlasteks jäid Koguva ja kirikumõisa talupojad – esimesed seetõttu, et neil oli maa olemas, teised seepärast, et kartsid taludest väljatõstmist.

Muhu teine õigeusu kirik asub Rinsis. See on ehitatud tüüpprojekti järgi ja valmis 1873. aastal. Sama projekti järgi rajatud kirikuid on Saaremaal mujalgi, näiteks Tornimäe, Reo, Ööriku, Laimjala ja Leisi (vt ka teabeteksti „Leisi õigeusu kirik“).

20. sajandi alguses oli Hellamaa preester Saaremaalt Paadlast pärit Aleksei Allik, kes oli ka aktiivne seltsielu tegelane. Tema eestvõttel rajati karskusselts Kevade, mis hakkas tegutsema Hellamaa endises kõrtsihoones. Nõukogude ajal oli Rinsi ja Hellamaa preester Andres Klaas, kes on loonud oma naise Niina sõnadele tuntud laulud „Muhumaa“ („See on väike Muhu“) ja „Sõsarsaared“.

Soomes õigeusu kiriku peapiiskopi Herman Aava (1878–1961) isa oli Hellamaa kiriku köster-koolmeister. Ka Herman Aav on olnud Hellamaa koguduse liige. Herman Aava loodud ikoonimaale võib näha Rinsi õigeusu kirikus.

Hellamaa kiriku köster oli Tallinna Reaalkooli kauaaegse direktori ja Eesti Vabariigi haridusministri Nikolai Kannu ning riigikohtuniku Peeter Kannu isa Stepan Kann.

Õigeusu tulekuga paranesid Muhus ka kooliolud. 20. sajandi alguses tegutses Muhus kaks õigeusu ja üks luteriusu kihelkonnakool, viieaastase õppeajaga ministeeriumikool ning 20 külakooli. Kogudusega samal aastal asutatud Hellamaa kihelkonnakooli õpetajad olid kiriku köstrid. Köstrite ja preestrite lastel ning teistelgi heade vaimsete eeldustega lastel oli võimalus minna edasi õppima. Esialgu mindi Riia vaimulikku seminari, aga hiljem ka Moskva ja Peterburi ülikoolidesse. Saare maakonna õigeusu praost Vassili Ristkok oli lisaks vaimulikule haridusele lõpetanud Peterburi arheoloogia instituudi ning oli ilmselt esimesi eestlasi, kellel oli kahekordne kõrgharidus. Vassili Ristkok suri repressioonituna 1942. aastal, Eesti Apostlik-Õigeusu Kirik kuulutas ta 2012. aastal pühakuks.

Hellamaa koolis on haridusteed alustanud Villem Grünthal-Ridala (1885–1942), kelle elu oli nagu Herman Aavalgi seotud Soomega.

Õigeusul oli oma mõju ka muhu rahvariieetele, mille säravate värvide eeskuju võib otsida õigeusu kiriku interjöörist ja vaimulike uhketest rüüdest.

Hellamaa kalmistul asuval Teises maailmasõjas langenud sõjameeste kalmul seisab Aime Kuulbuschi kaunis skulptuur aastast 1974.

Hellamaa kirik 2011. aastal
Foto: Eda Maripuu

1. Nimetage usuvahetuse põhjusi.

2. Mida uut tõi usuvahetus kaasa muhulaste jaoks?

3. Kuidas täitis usuvahetusliikumine venestamise eesmäärke? Millised olid selle positiivsed ning negatiivsed mõjud saarlaste ja muhulaste õiguslikule olukorrale, haridusele ning olmele?

	Õiguslik olukord	Haridus	Olme
Positiivne			
Negatiivne			

4. Kas vene õigeusust oli muhulastele rohkem kasu või kahju? Põhjendage vastust.

5. Kes eesti kultuuritegelastest käis koolis Hellamaal?

6. Kes Hellamaaga seotud isikuist on seotud Soomega? Kes neist on olulisem Eesti, kes Soome jaoks? Põhjendage, miks.

7. Mille poolest erinevad keskaegsete kirikute kaitsepühakud pühak Vassili Ristkokast?

8. Mis armeedes sõdisid eestlased Teises maailmasõjas? Mis armees võidelnuile on püstitatud Aime Kuulbuschi skulptuur? Mille põhjal võib seda järelda?

Leisi õigeusu kirik

Viie kiivriga – suure keskkupli ja nelja nurgatorniga – bütsantsi stiilis paekivist ristikujuline kivikirik pühitseti Leisis 20. oktoobril 1873. aastal. Kirik asub Leisi alevikus Leisimäel. Ehitusettevõtja oli Riia kaupmees Krüger ning tööd tegid kohalikud ehitusmeistrid. Sama projekti järgi ehitati Saare maakonnas samal aastal veel 12 kirikut.

Leisi Olga koguduse kirik 2012. aastal
Foto: Pille Jõgi

Kristliku kiriku tundemärk on rist. Õigeusu kirikus kasutatakse vene risti, mille horisontaalse põhiharu kohal asetsev lühem põikpuu sümboliseerib Jeesuse ristil olnud nimetahvlikest ja alumine, mis on viltu, jalatuge. Õigeusu kiriku kuppel on leegikujuline. Tüüpiline õigeusu kirik on kolmeosaline: eeskoda, palvesaal, altar. Altari ees on ikonostaas ehk pildisein, altariil asub ohvrilaud ning vahemaad lauast kuni kuningliku ukse niimetatatakse altari aujärjeks.

Õigeusu jumalateenistus köidab oma pühaliku suurepärasusega ja traditsiooniliste atribuutidega, nagu preestri riietus, rohked põlevad küünlad, õlilambid, kroonlühtrid, ikoonid, viirukisuits, koorilaul, liturgilised kummardused. Teenistust peetakse laulva häälega, et mõjusamalt väljendada ühist palvet. Õigeusu kiriku õpetuse aluseks on nii Piibel kui ka kiriku pärimus ehk traditsioon. Eriline ja ainulaadne on õigeusu liturgia ehk jumalateenistuse rituaal, mis koosneb vaimuliku kõnest, laulust ja koguduse vastulaulust. Risti või ikooni suudlemine ning ristimärgi tegemine on sõnatu usutunnistus. Eriti pidulik teenistus algab kirikurahva rongkäiguga, n-ö ristikäiguga.

Õigeusu kirikul on seitse sakramenti ehk püha talitust: ristimine, võidmine, armulaud, patutunnistus (piht), ordinatsioon, abielu ja haige võidmine.

Leisi õigeusu kirik on pühendatud suurvürstinna Olgale, kelle nimepäev on 11. juulil. Olga oli vürst Igori arvatavalt Skandinaavia päritolu abikaasa, kes pärast lehestumist oli varjaagide valitsejanna. Kiievi vürstinna Olga laskis ennast ristida aastal 954, valmistades sellega teed suurvürst Vladimiri ristimisele ja ristiusu vastuvõtmisele Venemaal 988. aastal. Pärast surma tunnistati Olga pühakuks. Olga on vananorra nime Helga vene vorm ning tähendab „püha“.

Nõukogude ajal allusid Eesti õigeusu kogudused Moskva patriarhaadile, aga pärast Eesti iseseisvuse taastamist jagunesid Eesti õigeusklikud kahte õigeusu kirikusse, milleks on Eesti Apostlik-Õigeusu Kirik ja Moskva Patriarhaadi Eesti Õigeusu Kirik. Saaremaal tegutseb praegu 14 Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku kogudust.

Leisi õigeusu koguduse preester oli pikka aega praegune Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku ülempreester sakellios Innokenti Hiet (snd 1926). Nüüd teenib Leisis preestrina Toivo Treima. Leisi õigeusu kihelkonnakoolist (1851–1918) on kujunenud tänapäeva keskkool.

URVE KIRSS, Saaremaa kirikud. Leisi apostlik õigeusu kirik. – Meie Maa, 07.01.1999.

Leisi valla koduleht: www.leisivald.ee/wwwmain/index.php?id=57&t=kaart&x=4 (23.01.2013).

ANDREAS PÖLD, EAÕK Leisi (Laisbergi) püha Olga kogudus peab templipüha. – Meie Maa, 07.07.2005: www.eoc.ee/static/files/070/metro_47.pdf (23.01.2013).

1. Kirjeldage Eesti Apostlik-Õigeusu Kiriku Leisi Püha Olga kirikut.

2. Võrrelge õigeusu kiriku sisevaadet luteri kiriku sisustusega.

<http://t2.gstatic.com/images?q=tbn:ANd9GcQLrEquSMYRh6hLHMfkwPiFNH5KfzTI3CsDbyGbmMV0UB3c8t0L>

<http://www.dago.ee/kirik/wp-content/uploads/2009/02/pyhalepa-sisevaade-300x258.jpg>

3. Seletage mõisteid.

ikoon, viiruk, apostlik-õigeusk, altari aujärg, rist, altar, kuninglikud ukSED, sakrament, piht, preester, liturgia, ristikäik, armulaud, ristimine

4. Näidake Saare maakonna 14 apostlik-õigeusu kirikut/kogudust Saaremaa kaardil. Nimekirja leiate www.eoc.ee/est/esileht/piiskopkonnad/cat-307.

5. Tutvuge tekstidega ja vastake küsimustele.

- 1) Heli Salong, Nunnade tulemine. Kloostri rajamisest Saaremaale 2009. a. – Meie Maa, 12.06.2009;
- 2) www.meiekirik.ee/index.php?option=com_content&task=view&id=2667&Itemid=5;
- 3) www.orthodox.ee/epc/index.php/et/convent-est (Moskva Patriarhaadi Eesti Õigeusu Kiriku ametlik kodulehekülj).

5.1. Kirjeldage, kuidas rajati kloostreid üle saja aasta tagasi ja kuidas tehakse seda tänapäeval.

5.2. Kuidas elatakse kloostriis meie päevil?

5.3. Võrrelge nunnade elu ja tegevust kahes Eestis tegutsevas kloostriis.

5.4. Miks pühenduvad inimesed jumalale ning otsustavad elu elada kloostriis?

Piiri vallakeskus Muhus

Piiri tuleneb riigimetsast, mida Muhus kutsuti kuninga piiriks (piir on muhu murdes 'mets'). Riigimets istutati siia asehaldur Balthasar von Campenhauseni (1745–1800) algatusel. 19. sajandi alguse talurahvasaadustega loodi Muhu saarele 13 mõisavalda. 1891. aastal vallad liideti ning Muhusse jäi kaks valda: Hellamaa vald ja Muhu Suurvald (Muhu Suure vald) keskusega Piiril.

Piirile ehitati aastail 1892–1893 Suurvalla vallamaja, kus pärast valdade kaotamist aastail 1950–1976 tegutses kooli internaat ning kuni 1956. aastani avalik raamatukogu.

1896. aastal ehitati Piirile Suurvalla tagavaravilja hoidmiseks raudkividest magasiait, mis on Muhu raudkiviehituse ilmekamaid näiteid. Ent oma nimetusejärgset funktsiooni ei täitnud hoone kuigi kaua, sest juba enne Esimest maailmasõda muudeti see seltsimajaks. Vallamaja ja magasiaida vahele jäi laadaplats, kus peeti alates 1905. aastast laatu. 1926. aastal näidati laadal kinofilmil „Mineviku varjud”. Kinoga oli magasiaida hoone seotud pikemat aega. Kinomehaanik Georg Keerd näitas selles majas pärast sõda kuni oma surmani 2009. aastal katkematult ja regulaarselt vähemalt kord nädalas filmi. Maja teine pool on 1990. aastate algusest Muhu Puidukoja käsutuses.

1908. aastal valmisid Piiril ministeeriumikooli hoone ja Kaubatarvitajate Ühisuse poehoone.

Ministeeriumikool (vt ka teabeteksti „Lümanda ministeeriumikool” lk 66) asutati 1901. aastal Kantsi külas Jürivänaval senise õigeusu abikooli ruumides. Kuna kool asutati Hellamaa valla territooriumil, oli selle ametlik nimetus esialgu Hellamaa 2-klassiline Ministeeriumikool. Eesti Vabariigi ajal tegutses hoones 6-klassiline algkool ning 1946. aastal avati siin Muhu keskkool, mis alates 1955. aastast tegutseb Orissaares. Piiri 8-klassiline kool lõpetas tegevuse 1976. aastal. Piiril on koolis käinud õpikute autor ja lastekirjanik Madis Küla-Nurmik ning kultuuritegelane, Muhu keskkooli rajaja ja Muhu muuseumi mõtte algataja Vassili Randmets. Saare maakonna esimene õpetajakutsega koolipreili Liidia Klaar (Noss) oli kooli esimese lennu vilistlane ning hiljem sama kooli õpetaja.

Kaubatarvitajate Ühisus jätkas oma tegevust Eesti Vabariigi ajal, mil ühineti Eesti Tarvitajateühisuste Keskühisusega. Nõukogude ajal võttis selle süsteemi üle Eesti Tarbijate Kooperatiivide Liit, mida tunti rohkem lühendi ETKVL järgi. 21. sajandil on kauplusehoone eravalduses ja omanik lõpetas poepidamise 2006. aastal.

Esimese maailmasõja eel oli Piirist kujunenud Muhu saare tõmbekeskus, mille tähtsus ka pärast Teist maailmasõda esialgu aina suurenes. Eesti-aegses Nooda poes asus Piiri külanõukogu, kolhoosi Ühendus kontor ning alates 1956. aastast ka raamatukogu. Piiri tähtsus hakkas vähenema 1970. aastail, kui seal lõpetasid üksteise järel tegevuse raamatukogu ja kool ning ühendatud kolhooside keskus kolis Liivale. Siiski ehitati Piirile 1980. aastail mastaapne Muhu kolhoosi töökodade kompleks.

Piiri plaan Eesti geoportaalil
<http://inspire.maaamet.ee/>

1. Mis andis tõuke asustuse tekkimiseks Piiril? Kust on Piiri küla oma nime saanud?

2. Kuidas on Liivimaa asehäldur Balthasar von Campenhausen seotud Piiriga?

3. Mis oli magasiaitade funktsioon? Tooge näiteid, kuidas on magasiaita 20. sajandil kasutatud.

4. Mis sajandil (19.–21. sajand) ja kümnendil on järgmised Piiril asuvad hooned ehitatud?

Hoone	Sajand	Kümnend
koolimaja		
kolhoosi kuivati		
magasiait		
vallamaja		
bussipeatus	21	I

5. Et Piiril orienteeruda, kasutage teabeteksti plaani. Leidke järgmised hooned ja vastake küsimustele.

5.1. Milleks on kasutatud vallamaja 20. sajandil? Mis olukorras on hoone praegu?

5.2. Millal on ehitatud magasiait? Mis materjale on magasiaida hoone juures algselt kasutatud? Mis materjalid on hilisem lisandus?

5.3. Leidke kunagise Muhu Kaubatarvitajate Ühisuse poehoone. Milline tänapäevane organisatsioon on sellest alguse saanud? Mis aastal lõpetas pood tegevuse?

Mihkli talumuuseum

Mihkli on tüüpiline Lääne-Saaremaa talu, mis pakub palju vaatamisväärsusi ka arhitektuuriliselt. Talule pani aluse Wicki Peter 18. sajandi teisel veerandil, praeguse nime sai see tema pojapoja Mihkli järgi 19. sajandi algul. Mihkli on Viki küla vanimaid talusid, mille kõrgperiood langeb 19. sajandi keskele, mil valmis enamik praeguseni säilinud hooneid.

Mihkli talu Viki külas 1998. aastal
Foto: Saaremaa Muuseumi kogu, Endel Püüa

Elumaja hilisem juurdeehitis on põhjapoolne otsakamber, nagu näitab seinale lõigatud aastaarv 1864. Rehemaja vastas asub 1854. aastal valminud laudkatusega kivihoone – paargu-sepikoda. Suurt huvi pakuvad selle hoone ehitamisel kasutatud keskaegsed raidkivid: pühitsetud vee nõu, võlvikonsool, puhtalt tahatud kantkivid.

Enamik hooneid on paigutatud ringikujuliselt ümber keskõue, millest osa on eraldatud hirsaiaga (roigasaiaga) ümbritsetud lilleaiaks. Kõikjal talu ümbruses kõrguvad põlised saared, mille küljest lõigati varem lammastele talveks lehiseid. Katusekattematerjalina on kasutatud rannikualadel eelitatud pilliroogu.

Mihkli talumuuseumi (praegu Saaremaa Muuseumi filiaal) sünnipäev on 5. veebruar 1959. Muuseum rajati tänu sellele, et viimane peremees Jakob Reht (1886–1969) loovutas enamiku talus säilinud etnograafilist tarbevara tasuta riigile. Nii ei olnud muuseumi rajamiseks vaja teha kogumistöid: täieliku hoonekompleksi kõrval oli kohapeal säilinud rikkalik tarbeesemete kogu. Pääegu eranditult on need esemed kahe sajandi jooksul valmistanud kuus põlvkonda talu enda elanikke. Muuseumi vanim eksponaat on 1788. aastast pärit külimit.

Jakob Reht on võib-olla endalegi ootamatul viisil täitnud kunagi lausunud prohvetlikud sõnad: „Kõik talud kaovad, aga Mihkli jääb.”

Nüüd on talu taha rajatud piknikumaja ning saunaga puhkeplats, kus suvel korraldatakse kontserte ja muid avalikke üritusi. Kuna talu algne tuuleveski on hävinud, paigutati puhkeplatsile vanade eeskujul ehitatud uus tuulik.

HARRY TUULIK, Mihkli talu ja selle elanikud läbi sajandite. – Saaremaa Muuseum: kaheaastaraamat 1997–1998. Kuresaare, 1999, lk 26–44.

Looge kujutluspilt talust ja inimestest, kes seal elasid. Toimige juhitud kujutluspildi põhjal. Järgmisi lauseid võib kuulata kinnisilmi, kuid neid võib ka omaette lugeda ning nende üle mõtiskleda. Pange kirja ja jutustage, mida erinevaid pildikesi kuulates/lugedes ette kujutasite.

Kujutlege, et seisate Mihkli talu õuel. On aasta 1842. Käib uue rehemaja ehitus.

Eemalt kostab meeste juttu. Selle summutavad haamrilöögid ja uue tööriistana talusse jõudnud sae hääl.

Õue sõidab hobusel praeguse peremehe Laesi vanem poeg Peeter. Tal on väga hea ehitusmeistri maine ning ta on käinud kaugemal ehitustöid tegemas. Saitegi Peetriga tuttavaks seal ehitusel. Olete tulnud Kihelkonna kanti tädile külla ja otsustanud pilgu heita ka Mihkli talule.

Saabujale jooksevad vastu lapsed ja talu koer, kes kõik rõõmsalt ümber perepoja karglema hakkavad. Taamalt lähenevad isa Laes, onu Ool ning Toomas. Peetri esimese käepigistuse osaliseks saate just teie.

Töö peatavad korraks teisedki, et kuulata, mida huvitavat Peetril pajatada on. Ka teie lisate sekka mõne lõbusa seiga ühisest tööajast.

Kärlalt jõuab tagasi vanker, mis käis toomas kive vana kiriku lammutamiselt. Neid Kärla vana kiriku kive kasutatakse edaspidi paargu-sepikoja ehitamisel. Mehed on higised, väsinud, aga lõbusas tujus. Nii mehed kui ka hobune kiirustavad kaevule jooma. Teie aitate kaevust vett võtta.

Kostab ema Juudi kutse lõunasöögile. Nagu peres kombeks on, kutsutakse lauda kõik juhuslikud külalised. Sööte külma kartuliputru ja joote värsket kasemahla kõrvale.

Pärast lõunasööki hakkab Peeter ühele lihvitud paekivile oma nime sisse raiuma. See kivi pannakse koos hiljem sellele lisatud valmimisaastaga uue plaanitava ratastemaja seinale. Peeter võtab särgi seljast, sest ilm on lausa suviselt kuum. Higi voolab mööda ta keskendunud nägu.

Teid kutsutakse eemale saemehele appi. Olete osav saagija, sest see tööriist ei ole teie jaoks väga uus asi.

Hakkab hämarduma. Karjamaalt kostab koju tulevate lehmade ja lammaste häält. Istute koos teistega taluõuel maas ning vestlete rahulolevalt möödunud tööpäevast.

Metsas kukub kägu. Pääsukesed teevad räasta alla pesa.

Leedri küla pukktuulik

1865. aastal, kui võeti vastu Saaremaa talurahvaseadus, eristati mõisa- ja talumaa ning sätestati nende kasutamise kord. Kehtestati rendi või talude väljaostu määrad. Tuulikute ehitust ei piiranud enam mõis ning sellest sai alguse tuuliku-ehitusbuum Saaremaal.

Tuulik oli eelkõige rikka, ettevõtliku taluperemehe ja tugeva talu sümbol. Üldjuhul kasutas talupere tuulikut ise, alles hiljem hakati parimates veskites tegema teenustööd ümbuskonna rahvale. Mitmele talule kuuluvaid ühisveskeid kutsuti kambaveskiteks. Tuuliku osanikuks sai olla üksnes peremees ja pops, maatamehel selleks õigust polnud.

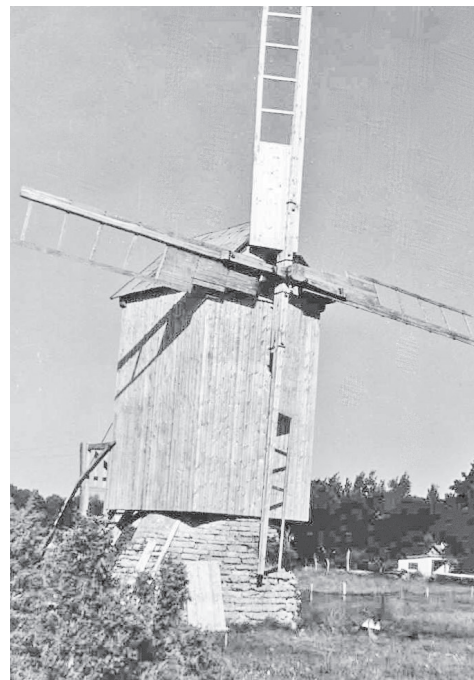
Kui veskis jahvatati teistele peredele, siis võeti selle eest tasu ehk matti. Jahvatamistasu oli väga erinev ehk nagu rahvasuu ütles: „Möldri matt on mõnesugune.” Mölder pidi olema aus, seda nõudis talupojaühiskonna moraal. Mati-veskid pidid ka mõisale enamasti rohkem renti maksma. Sügistööde hooajal jahvatati soodsa tuulega ööd ja päevad, välja arvatud laupäeva ning pühapäeva öö.

Pukktuulik ehk n-ö Taani tuulik on Kesk-Euroopast pärit vana tuulikutüüp. Pukktuulik ehitati puidust, selle ainukesed kividetailid olid kivijalg, veskikivid ja kivilaager. Pukktuulik on kahekorruseline, selle laudadest kere on kinnitatud jämeda samba – emapuu – otsa ristipidi tapitud pöörpakule, millele toetub omakorda tuuliku vahelagi. Ülemisel korrusel asub jahvatusemehhanism: tiibade völli hammasrataga, mis paneb keerlema samas asuvad veskikivid. Vili valatakse kivililma kohal lehtrikujulisse kasti – kolusse. Sealt juhitakse terad veskikivide vahele, valmis jahu jookseb alumisel korrusel paiknevasse jahukasti. Trepil allosas kinnitub veski kere külge tuuliku tuulde keeramise sabapuu. Ühenduste ja völliide jaoks on kasutatud separauda.

Lääne-Eesti saarte pukktuulikuil on üldiselt mõrdita laoga kivijalg ja päripäeva pöörlevad tiivad, mida on tavaliselt neli. Eesti vanim (1701) säilinud pukktuulik asub Lääne-Saaremaal Atla külas. Saare maakonnaski on ehitatud pukktuulikute kõrval peaga tuulikuid ehk Hollandi tuulikuid. Parematal aegadel on Saaremaal korraga olnud üle 1200 tuuliku, tänapäeval on neid 60 ringis, töötavaid mõni üksik.

1876. aastal Kihelkonna kihelkonnas Leedri külas Peedu talus ehitatud tuulik töötas kuni 1958. aastani. 1968. aastal paigutati see ümber Rocca al Mare vabaõhumuuseumi. Praegu on Leedri külas alles ainult üks tuulik (kunagi oli neid 6) – Anetsi, mida on taastamas OÜ Muinassepp.

Saaremaa kuulsaim tuulikute rühm asub Leisi lähedal Anglas, kus Tuulikumäel seisab neli pukktuulikut ja üks Hollandi veski. 1925. aastal oli külas 19 talu ja 12 tuulikut, millest 9 asusid Tuulikumäel. Alles on Lause (1913), Reinu (1924), Viita (1910) ja Vilidu (1913) talu tuulik ning Tedre talu Hollandi veski. Tuulikud töötasid veel 1950. aastail. Aastail 2008–2010 remontis MTÜ Angla Tuulikumägi kõik viis tuulikut ja 2011. aastal avati läheduses pärandkultuurikeskus.

Leedri küla Anetsi tuulik, restaureeritud 1989. aastal

Foto: Urve Vakkeri erakogu

Eesti Riiklik Vabaõhumuuseum. Koostanud ELLE VUNDER. Tallinn, 1986, lk 39–46.

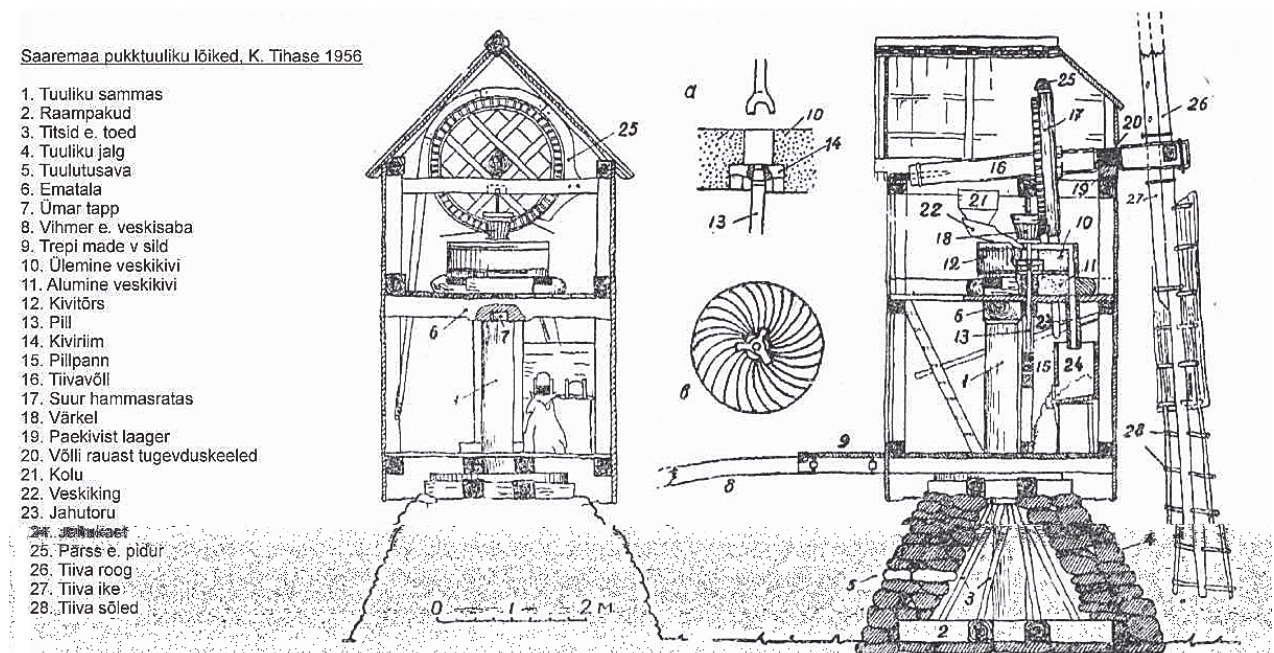
OLAVI PESTI, KÜLLI RIKAS, Saaremaa ajaloo- ja kultuurimälestised. Tallinn, 1991.

JUTA SARON, Maehitised Eesti vabaõhu muuseumis. Tallinn, 1997.

1. Uurige jooniselt, mis on tuuliku osad ja tööpõhimõtted. Pange see lühidalt kirja.

2. Koostage lühijutt „Möldri tööpäev”.

3. Uurige nüüdisaegseid tuulikuid ja tuulikutaolisi ehitisi. Mõistatage, mis otstarbeks neid kasutatakse või mis on nende saatus.

Saaremaa pukktuulik

Skeem on Mihkel Koppeli kodulehelt www.hot.ee/archetto85/pukktuulik.htm

Lümanda ministeeriumikool

Ministeeriumikool oli Venemaal 19. sajandi teisel poolel vallakooli põhjal loodud viieaastase õppekursusega maa-alkkool. Kolm aastat väldanud õpe andis vallakooli ja viis aastat kihelkonnakooli hariduse. Õppekavas olid ajalugu, vene keel, ilukiri, kirikulaul, aritmeetika ning usuõpetus, millele teises astmes lisandusid looduslugu, füüsika ja geograafia ning Balti aladel kohalik emakeel. Ministeeriumikooli lõpetanu võis astuda tehnikakooli või õpetajate seminari.

Eestis hakati ministeeriumikoole avama 1880. aastail, venestusajal. Riik kandis osa kooli ehituskulusid ja ülalpidamisraha. Tsaariaja lõpus oli Eestimaal umbes 90 ministeeriumikooli. Eesti Vabariigis muudeti need avalikeks algkoolideks.

Lümanda põhikool 2011. aastal
Foto: Urve Vakker

Lümanda ministeeriumikool oli esimene Saaremaal ning selle kujunemislugu oli üsnagi värvikas. 1896. aasta 7. jaanuaril asutas energiline ja käremeelne vallavanem Jüri Ratas kooli Viidu külas Kuusiku talus, mille laevaehitajast peremees oli äsja uue taluhoone valmis saanud. Lapsed saadi kokku sügiseks ning esimene õppeaasta mööduski Viidu külas.

Uue spetsiaalse koolihoone ehitamiseks eraldas riik 1000 rubla, Lümandas osteti maa ja ehitus võis alata. 1897. aasta kevad oli aga vihmane ning eelnev talv lumerohke, mistõttu ei jõutud varuda piisavalt metsamaterjali. Kaugemate külade – Austla, Karala ja Eeriksaare – elanikud hakkasid seetõttu kooliehitusele vastu. Kui soldatid koos maakonnaülemaga saabusid 4. septembril 1897. aastal võlgu sisse nõudma, tõi see kaasa vastuhaku, mida tänapäeval tuntakse Pudrusõja, Austla sõja või Rattasõjana. Keedeti putru ning valmistuti kivide ja mõne püssiga kaitsma oma nõudmisi, et ei osalleta koolihoone ehitustöödel ega maksta selleks ka raha. Kümme meest ja kaheksa naist vahistati, neist pikima karistuse (2,5 aastat) saanud Laes Sigus suri Pihkvas vangistuses.

Kool pidi pühitsetama hilissügisel, ent kirikuõpetaja ei tulnud kohale ja kaetud lauad tuli koristada. Peagi leiti, et valla kassast on kadunud 3000 rubla. Süüdi olnud vallavanem Jüri Ratas saadeti Venemaale asumisele, kus ta 1928. aastal Kostroma Eesti asunduses suri. Talurahvaasjade komissarile Jossif Kassatskile andis keiser Nikolai II aga armu, kuid rahvas ristis ta ümber Passatskiks.

22 000 rubla maksnud koolihoone sai siiski valmis ning pühitseti 7. jaanuaril 1898. aastal. Haridustemplina töötab maja tänapäevani. Sellega on Lümanda kool Saaremaa vanim ühes ja samas majas töötav kool.

Aastail 1896–2013 on kooli lõpetanud palju õppureid. Nimekad vilistlased on Peeter Süda, Mihkel Neps, August Mälk, Aadu ja Johannes Hint, Eduard Treirat, Peeter Sepp, Anti Penu, Liia Hänni, Kuno Kõrge, Triin Reitalu, Rene Möttus, Jaanika Tiitson ja paljud teised.

Lümanda vald. Koostanud MANIVALD JÕGI. Lümanda, 1998, lk 20–21.

MARIANN PROOSES, Lümanda kool. – Meie Maa lisaleht Nädalalõpp, 22.01.2010.

URVE VAKKER, Lümanda Kool 110. – Meie Maa, 28.06.2006.

URVE VAKKER, Lümanda kooli sünniloost ja sünnipäeva tähistamisest ehk „Pudrusõjast” tänase päevani. – Meie Maa, 10.02.2004.

URVE VAKKER, 110-aastase kooli sünnilugu. – Meie Maa, 24.01.2006.

1. Rein Õige Riksu külast sepistas Lümanda ministeeriumikooli ehitamisest pika „Rattalaulu”.

Katkend luuletusest „Rattalaul”

Ta tellis välja röövliisalgad
 Võtke mõegad, pikad malgad!
 Siis tulid valged sandarmid
 Ja Kuressaare kardavoid.
 Aidauksed maha löid
 ja rööviseid, mis kätte said.
 Võtsid linad, võtsid takud,
 Külanaiste kangapakud.

„Makske koolimaja raha,
 Muidu röövime teid ära.
 Ratas on see röövlipõhi.
 Teda laita me küll ei tohi.
 Ta on maja ehitaja,
 Rahva riiu kihutaja.

Jüri Ratas põlistas end Eesti läänepoolseima valla Lümanda kultuurilukku ning laulusalmi kaudu ka rahva mällu. Leidke oma kooliajast mõni tähelepanuväärne sündmus, isik või nähtus ja pange see luulevormi.

2. Uurige teatmeteostest või internetist Lümanda ministeeriumikooli / Lümanda kooli vilistlaste tegevusvaldkondi ja leidke mõni huvitav seik isikute eluloost. Tooge näiteid, kuidas on need isikud ennast Eesti kultuurilukku jäädvustanud.

3. Sadakond aastat tagasi andsid ministeeriumi inspektorid koolmeistrile juhiseid ning üks osa neist olid karistused. Karistuste pingerida oli selline.

1. Koolmeister waatab tõsise näoga, laitwa silmaga lapse poole.
2. Laitmine suusõnaga. Laitmine kirjaga (süüaluse nimi kirjutatakse päewaraamatusse).
3. Süüalusel kästakse püsti tõusta ja siis lastakse õpetustooli juurde tulla.
4. Süüalune saadetakse nurka.
5. Süüalune tuleb pühapäewal õppima.
6. Wanemad kutsutakse kooli.
7. Pannakse mõni koht wõi pink alamale istuma.
8. Süüaluse korratumast olekust antakse wanematele tsensuri lehe (tunnistuse) kaudu teada.
9. Laisale antakse peksta ja laisk aetakse koolist välja.

See nuhtlus on küll kange, aga ometi peab teda ka suuremais koolides mõni kord häda olul pruukima, kui mõni päewawaras poole kooli oma sandi eeskujuga läbi ära rikub.

Kuidas karistatakse/kiidetakse õpilasi tänapäeval? Võrrelge neid võtteid sajanditagustega. Mida järeldateksite?

Väikese väina tamm

Väikese väina tammi algidee ulatub tagasi Rootsi kuninganna Kristiina (valitses 1632–1654) 1638. aasta postimääruseni, millega kehtestati nõue, et kõigisse provintsidesse hakkaks käima korrapärane post. Kolm aastakümnet hiljem määras kindralkuberner Gustav Kurck, et post peab iga nädal käima üle Suure väina Pärnu ja tagasi. Posti veeti

Väikese väina tamm enne Teist maailmasõda
Foto: Muhu Muuseumi kogu

siiski veel üle kahe sajandi mitmesuguste alustega mööda merd. 19. sajandi keskpaigaks oli veetase Väikeses väinas aga nii palju langenud, et suuremad laevad siin enam navigeerida ei saanud. See tõstis päevakorda tammi ehitamise Saare- ja Muhumaa vahele.

1866. aastal määrati kindlaks tammi koht ning töödega otsustati alustada Saaremaa poolt. Esimene rahaeraldus – 14 250 rubla – tuli riigilt 1868. aastal. Samal ajal hakati tammi tarbeks kive varuma. Paraku tööd soikusid, mille üheks põhjuseks peetakse Kuivastu parunit Buxhoevedenit, kes olevat ära raisanud poole tammile määratud rahast.

1894. aastal alustati lõpuks ehitustöid. Tammi ehitasid Muhu ja Saaremaa talupojad, kellele maksti selle eest palka. 20. veebruaril 1896. aastal kirjutas ajaleht Saarlane, et tammitööl olevat üle kahesaja inimese. Muhu Linnuse küla mehed olid väljas kogu külaga. Ühe vene sülla (2,1336 meetrit) tammi eest maksti 50–60 rubla kullas. Selle raha eest võis osta neli head lüpsilehma. Kokku oli tammi pikkus veidi üle 1600 sülla (u 3,5 km).

Tamm ehitati Väikese väina ühte kõige madalamasse kohta. Vajumise vältimiseks ja põhjas voolava liivsavi sidumiseks rajati tammi kividest alus haokubudele. Täitematerjali hankides hävitati suures osas Muhu maalinna vallid, kive võeti ka Maasi ordulinnuse ringmüürist (vt ka teabetekste „Muhu linnus” ja „Maasi (ordu)linnus”). Kokku läks tamm maksma 106 000 rubla. 1896. aasta aprillis jõuti ehitusega nii kaugele, et tammist võis juba jalgsi üle käia. Väinatamm avati 27. juulil 1896. aastal. Pärast tammi sissepühitsemist oli sõit üle selle üks kuu prii. Seejärel hakati igalt jalakäijalt ületuse eest võtma 5 kopikat ja hobuse pealt 30 kopikat.

Nüüdseks on tammi mitu korda laiendatud ja kõrgendatud. Samuti on püütud seda kindlustada ilmastikukahjustuste, näiteks rüüsijää vastu.

Väikese väina tammi valmimine suurendas Kuressaare ja Kuivastu vahelise ühendustee tähtsust. Paranenud suhtlemisvõimalused löid omakorda eeldused saarte majanduselu kiiremaks arenguks. Ebasoodsalt mõjus avadeta ehitatud tamm kalapüügile, sest pani kinni kalade tee kudemiskohta. Vee loomuliku läbijooksu sulgemine mõjutas ka Väikese väina puhtust.

1. Mis oli Väikese väina tammi ehitamise eesmärk?

2. Mille järgi valiti välja tammi asukoht?

3. Kes oli üks tammi ehitamise algatajaid?

4. Mis kasu on tamm toonud Ida-Saaremaale ja Muhule?

5. Mis on tammi ehitusega kaasnenud negatiivsed tagajärjed?

6. Väikese väina tammi on ligi 120aastase ajaloo jooksul pidevalt parandatud, laiendatud ning kõrgendatud. Uurige välja, millega on tammi ajalukku läinud järgmised aastad.

1931 – _____

1960 – _____

1964 – _____

Muhu luteriusu surnuaed

Muhu luteri surnuaed asub kirikust üle kahe kilomeetri eemal, Viira külast 1,4 km Nõmmküla poole. See rajati praegusele kohale Vene keisrinna Katariina II (valitses 1762–1796) määrusega. Enne seda maeti surnuid Liiva kiriku aeda, ent ka külakalmistuile.

Muhu luteri surnuaeda on maetud nii Saaremaa superintendent* pastor Gottlieb Alexander Schmidt (1794–1871) kui ka tema ajal kiriku köstriks olnud Carl Wilhelm Freundlich (1803–1872). Schmidt oli Muhus pastor kuni surmani, kokku peaaegu viis aastakümnet. Tema 1832. aastal ehitatud pastoraat seisab siiani Liival kiriku kõrval. Pastor Schmidt tegi kaastööd Wiedemanni sõnaraamatule ning oli Õpetatud Eesti Seltsi korrespondentliige. Schmidti pojad saavutasid aga rahvusvahelise kuulsuse. Eriti tuleb esile tõsta Alexander Schmidt (1831–1894), kes rajas vere hüübimise fermentatiivse teooria ja oli Tartu ülikooli rektor; tema vend õigusteaduste doktor Oswald Schmidt (1823–1890) oli aga Tartu ülikooli prorektor.

Muhu köster Freundlich avaldas 19. sajandi alguses eestikeelset lugemisvara, mis sai üldtuntuks. Mõni Freundlichi loodud luuletus on hiljem rahvalauluna üles kirjutatud. Freundlich oli igati rahvamees, nii et tema valge hobune oli vastutulijat nähes alati seisma jäänud, sest teadis, et peremees jääb pikalt juttu ajama. Freundlich oli ka üks Väikese väina tammi ehitamise algatajaid. Nimelt laskis ta väina vedada oksakubusid, et meri kuhjaks nende ümber liiva ja valmistaks niiviisi ette koha, kuhu tamm ehitada.

Pastor Schmidt ametiaja keskele langeb muhulaste massiline üleminek õigeusku. Tundub, et muhulased oma hingekarjasega väga rahul ei olnud. Muhu esimene õigeusu preester Jakov Boikov pidi Schmidtiga vägikaigast vedama ja sõna otseses mõttes maid jagama, sest saarel oli ainult üks surnuaed, kuhu matta. Kahe hingekarjase ametlik kirjavahetus peeti eesti keeles. Ilmselt on see üks esimesi kordi, kus ametlikke asju eesti keeles aeti ning pealegi veel olukorras, kus kumbki pool ei olnud eestlane. Lõpuks jagati surnuaed kaheks. 20. sajandil lisandus eraldi osa, mis sai viimseks puhkepaigaks kunagise Pädaste hooldekodu asukaile. Surnuaiale on maetud ka Aadu Hindi ema ja Juhan Smuuli vanemad.

Tähelepanuväärsed on Muhu surnuaia väravad. Väravate raudkivist osa ehtasid 1910. aastal Linuselt pärit vennad Saadud, raudväravad sepistas aga kuulus Muhu sepp Puka Andrus ehk Andrei Müüripeal. Väravad olid pärimuse kohaselt kahjutasu ja karistus salakütitud metskitse eest.

EDA MARIPUU, Õigeusu tulek Muhu saarele. – Saaremaa Muuseum: kaheaastaraamat 2007–2008. Kuressaare, 2009.
AGO RULLINGO, Muhumaa. Loodus. Aeg. Inimene. Tallinn, 2001, lk 591–592 ja 622.

Muhu luteri surnuaia värav 2011. aastal
Foto: Ivo Maripuu

* Superintendent oli Saaremaal aastail 1567–1890 kirikuringkonna ülemvaimulik, kelle ametiülesanded olid samad mis piiskopil, kuid erinevalt piiskopist ei pühitsetud superintendenti ametisse kiriklikult.

1. Kuidas on Muhu luteri surnuaed seotud eesti kultuurilooga?

2. Mis järeldusi võib teha pastor Schmidt ja muhulaste suhete kohta?

3. Mis on köster Freundliche teened muhulaste, saarlaste ja eestlaste ees?

4. Mille poolest paistavad silma Muhu luteri surnuaia väravad?

5. Muhu surnuaiale sisenedes ei ole võimalik aru saada, kas tegemist on luteri või õigeusu surnuaiaga. Surnuaial viibides on see aga võimalik. Tehke kindlaks, kas tegemist on luteri või õigeusu poolega. Mille põhjal võib seda otsustada?

6. Kas Juhan Smuuli vanemad olid luterlased või õigeusklikud? Vastamisel võib abi olla usuvahetuse põhjuste ja Schmuulide suguvõsa ajaloo meenutamisest (vt ka teabetekste „Hellamaa õigeusu kirik ja surnuaed” ning „Koguva küla”). Selgitage, mille alusel te otsustasite.

Kuressaare kuursaal

Kuressaare kuurordi alguseks peetakse aastat 1840, kui kohalik meistertisler Jakob Weise rajas umbes praeguse staadioni kohale esimese mudaravila. Kuressaarest kui kuurortlinnast saab aga tõsisemalt rääkida alates 1858. aastast, mil Kuressaares hakkas peatuma Riia ja Peterburi vahel ühendust pidav aurik. 1876. aastal ehitati teine, Roomassaare mudaravila, ning 1883. aastal kolmas, Uus Mudasupeluse Asutus.

Kuurhoone ehitamine kerkis päevakorda 1880. aastate teisel poolel. Selle parki ehitamise kava ei leidnud algul poolehoidu – peljati, et park jääb niisuguse hoone jaoks väikeseks ning rikutakse haljastust. 1888. aasta suvel langetas linnavolikogu otsuse siiski pargi kasuks. Ehitama hakati arhitekt Carl Lorenzoni projekti järgi.

Kuressaare kuursaal 2012. aastal
Foto: Kai Kallas

1890. aastaks oli lõplikult välja kujunenud suvituseluse kaks keskust: pargiväljak koos kõlakoja, tivoli ja kuurhoonega ning mererand oma alleede ja suplusmajakestega. Kuurhoone või „lõbu maja”, nagu seda peagi nimetama hakati, avati 11. juunil 1889. aastal. Historitsistlikus stiilis hoones oli puhvet, restoran, lugemistuba, (kaardi)mängutuba, daamide tuba, saal teatri, muusika ja tantsu jaoks, lahtine veranda, ametikorter ning vaatetorn. Hoone kuulus linnale, kes selle suveks välja rentis. Üldiselt valitses kuurhoone einelaua vastu teravdatud tähelepanu.

1931. aastal tekitas linnakodanikes võõristust ja lausa pahameelt kuurhoone sissepääsu kohale ilmunud silt „Restoran Park”. Kohalikus lehes seletati, et *restoran* tähendab prantsuse keeles rikast trahterit ehk kõrtsi, *Kurhaus* saksa keeles on kosutuskoha maja, ning lõpuks küsiti, kumba meile rohkem vaja on. Kui uus hooaeg avati, oli silt sissepääsu kohalt kadunud. Mida kuurhoones pakuti? Näiteks oli 19. sajandi lõpus igapäevaseks toiduks loomaliha ja puljong.

Mida kuurhoones pakuti? Näiteks oli 19. sajandi lõpus igapäevaseks toiduks loomaliha ja puljong. Veel valmistati hakitud liha taigna vahel, mida tunti nimetuse all „Komm Morgen wieder”.

Hingekosutuseks korraldati kuurhoones kontserte, teatrietendusi, tantsuõhtuid, näitusi ja muid üritusi. 1922. aastal avati „Teatrivarietee”, kus Kuressaares suvitavad näitlejad üles astusid. Traditsiooniline üritus oli suvekuninganna valimine. Kuid Esimese maailmasõja ajal kuurordielu tabanud suurest tagasilöögist enam ei toibutudki. Suvitajate arv kahanes aastast aastasse. Inimesed muutusid liikuvamaks ja tahtsid puhkuse ajal rohkem ringi reisida. 1939. aastaks oli planeeritud kuurhoone laiendamine, kuid see jäigi ainult plaaniks. 1940. aastal, mil möödus sada aastat kuurordi algusest, jäi kuurhoone sootuks suletuks. Kuurhoone taastati 1988. aastal kohviku ja kontserdisaalina.

MARET SOORSK, Suvituselust vanas Kuressaares. – Saaremaa Muuseum: kaheaastaraamat 1997–1998. Kuressaare, 1999, lk 121–134.

Moodustage tähekombinatsioonidest sõnad, mis järgmistest lausetest puuduvad.

Jakob Weise oli ametilt _____

1840. aastat peetakse Kuressaare _____ alguseks.

Kuursaali ees asub _____

_____ kandis ka nimetust „lõbu maja”.

Traditsiooniline üritus oli _____ valimine.

Kuurhoone kohvikus pakuti pannkooke hakklihatäidisega, mida tunti nimetuse all _____

Kuursaali taha vallikraavi äärde ehitati _____

Kuurhoones oli ka _____

Saksakeelne *Kurhaus* tähendab _____

1922. aastal koostas kunstühing _____ oma kogudest näituse.

1. PUESPPU

1.

--	--	--	--	--	--	--	--

58 31 3 45

2. RUIDORKU

2.

--	--	--	--	--	--	--	--

55 7 44 61 48 15

3. KÕDOLKAA

3.

--	--	--	--	--	--	--	--

42 12 39 56 62 2

4. OOKERHUNU

4.

--	--	--	--	--	--	--	--

34 57 54 60 20 9

5. KIEVAANNGNSUUN

5.

--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

6 11 49 24 63 18 26 41 53

6. LUET HEMOM JÄLEL

6.

--	--	--	--

--	--	--	--

--	--	--	--

4 64 32 38 23 50

7. JÄÄLEKRED

7.

--	--	--	--	--	--	--	--

10 40 36

8. TOVEATRNA

8.

--	--	--	--	--	--	--	--

8 1 28 13 35 14 22 59 19

9. KUTOSSAKHUO MAAJ

9.

--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

--	--	--	--

25 33 27 30 43 29 51 46 5 47

10. PAALSJ

10.

--	--	--	--	--	--

52 37 17 21 16

1888.

--	--	--	--	--

--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16

--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

17 18 19 20 21 8 22 23 15 24 25 26 27 11 28 29 30 31 32 4 33 34 33 35 36 37 38 39 40 41

--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

42 43 44 45 6 33 46 47 48 49 50 51 29 29 18 52 53 54 55 15 56 57 58 59 60 61 62 63 64

Kihelkonna Abaja lahe äärne mudaravipaik

Üldlevinud arusaam peab Kuresaaret Saaremaa ainsaks mudaravikeskuseks. Saaremaa mudaravi hälliks võib aga täie õigusega pidada hoopis Kihelkonna ümbrust, kus talupojad oma saunas või kaldaäärses merevees mudavanne võtsid, kattes niisuguses looduslikus mudavannis mudaga haiged liigesed või kogu keha. Rahvameditsiinis laialt levinud ravimooduse võttis üle baltisakslastest ülemkiht. Kuulduised uuest tulemuslikust ravimoodusest jõudsid tollase Saaremaa kreisiarsti Christian Blaubergini, kes algatas Kihelkonna muda teadusliku uurimise. Teda on nimetatud isegi Saaremaa mudaravi alusepanijaks.

Nii alustaski 1824. aastal tööd Rootsiküla mõisa algeline ja väike mudakümbalusasutus, mida võib siiski nimetada mudaravilaks. Selle asutajaks peetakse tolleaegset mõisaomanikku Friedrich von Buxhoevedenit. Seni teadaolevail andmeil oli Rootsiküla mudaraviasutus esimene omataoline Eestis. Peale Saaremaa elanike käisid seal patsiendid mujaltki Liivimaalt. Ravi kulges arsti juhtimisel.

Mudaravila ise koosnes 4–6 vannitoast, mis asusid mõisa mereäärsetel maadel, hilisema Abaja talu rannas. Vannitoad ehitati mudaleiukoha lähedale kaldale ja kümmeldi mudaseguse soojendatud merevee vannides. Eesti esimene mudaravila tegutses üle kümne aasta. Selle edasist tegutsemist hakkas piirama olude kitsikus ning 1836. aastal sulges mõisa uus omanik mudaravila.

Hoolimata Rootsiküla mudaraviasutuse lihtsusest ja tegutsemise lühiajalisusest suutis see huvi äratada mitte ainult Saaremaal, vaid mujalgi Eestis. Nii tõusis mudaravi eriti mereäärsetes linnades järk-järgult teadlaste ning praktikute huviorbiiti.

Rootsiküla mudaraviasutus asus Kihelkonna Abaja lahe suudme lahesopis, veidi enne praegust Oju majakat. Praegu paikneb Abaja lahe ääres Eesti esimese mudaravila mälestuskivi.

Esimese mudaravila mälestuskivi Abaja lahe ääres 2003. aastal
Foto: Urve Vakkeri erakogu

1. Koostage infoteksti ja allikate põhjal mudaravi kohta kümme küsimust.

1) _____

2) _____

3) _____

4) _____

5) _____

6) _____

7) _____

8) _____

9) _____

10) _____

2. Uurige ise edasi ja pange kirja kümme fakti tänapäevase mudaga ravimise kohta.

1) _____

2) _____

3) _____

4) _____

5) _____

6) _____

7) _____

8) _____

9) _____

10) _____

Audaku leprosoorium

Pidalitõbi ehk leepra on kurnav nakkushaigus, mida kaua aega ravida ei osatud. Leepra nakkushaiguslik olemus sai selgeks alles 19. sajandi lõpus, kui norralane Gerhard Hansen avastas 1873. aastal „batsillused”, millega kokku puutudes inimene haigestus. Seni oli arvatud, et leepra on patu palk, millega jumal on inimest karistanud. Tänapäeval suudetakse nakkust ära hoida ja pidalitõbe ka ravida.

Audaku leprosooriumi barakkmajad haigetele 1920. aastail
Foto: Urve Vakkeri erakogu

Pidalitõve esimesed tunnused olid väikesed punased plekid või punnid. Vastavad kohad muutusid tundetuks ja hakkasid mädanema ning sõrmed ja varbad moonduma. Teisel puhul tekkisid suured muhud, mis muutsid pidalitõbise väga inetuks. Leeprahaige võis jääda pimedaks. Ajal, mil pidalitõbe ravida ei osatud, piirati selle levikut haigete sulgemisega leprosooriumitesse ehk pidalitõbiste varjupaikadesse. Nii oli ka Saaremaal.

19. sajandi lõpus oli Lääne-Saaremaal väga palju leeprahaigeid, mistõttu plaaniti rajada Lümända valda Viidu külla Audakule leprosoorium. Raskus seisnes aga selles, et Kuressaare mudaravilais käivad saksad ei tahtnud leeprast kuuldagi. Ka kaubandus- ja rahandusringkonnad soovisid koorordi edendamist ega tahtnud säärast asutust Saaremaal näha. 1904. aastal varjupaik siiski avati. Audaku leprosoorium rajati Saaremaa valdade osavõtul ja talurahvakomissari Julius Sanderi initsiatiivil. Seni koju ebainimlikesse tingimustesse peidetud haiged võidi nüüdsest saata oma metsade keskele varjupaika, kus nende eest hoolitseti. Pärast avamist oli Audakul 38 haiget, kes elasid 5–6 inimest mahutavates majakestes, mehed ja naised eraldi. Audakul olid veel kirik, laudad, aidad, velskri- ja arstimajad. Haiged pidasid loomi ning kasvatasid juur- ja puuvilju. Nad aitasid hooldada ka raskemaid haigeid, kes ei suutnud enam enda eest hoolitseda. 43 aasta jooksul leidis Audakul peavarju 259 haiget, kellest 191 surid ning on maetud Audaku surnuaiale. 2004. aastal, kui peeti ajaloopäeva „Audaku 100”, avati surnuaeda tähistav mälestustahvel.

Haigeid ravisid Audakul arstid, kes puhastasid haavu ja andsid valuvaigistavaid rohtusid. Kõige kuulsamad Audakul elanud või sealsete haigete eest hoolitseda aidanud arstid on olnud Siegfried Talvik, Heinrich Kõrge, Aleksander Paldrok, Nikolai Sülk, Paul Parmakson ja Hilja Saarsoo.

Pärast leprosooriumi sulgemist 26. mail 1944. aastal tegutses Audakul Laste Tuberkuloosi Sanatoorium. 1961. aastast on see looduskaunis koht Viidumäe looduskaitseala keskus.

Lümända vallast on pärit kaks kuulsat kirjanikku – Aadu Hint ja August Mälk, kes on kirjutanud leeprast ka oma raamatutes.

Kui inimene omal ajal pidalitõppe haigestus, eraldati ta perekonnast, emast-isast, õdedest-vendadest, lastest. Temast hoidsid eemale ka külaelanikud. Varjupaik võimaldas leeprahaigel veeta ülejäänud elu omasuguste seas.

Leepra oli saarlaste suur hirm, sest tõbi moonutas keha ja hinge ning rõhus küsimusega, miks see haigus kedagi tabas. Vastust ehk haiguse tegelikku olemust toona ju veel ei teatud.

KEN KALLING, Pidalitõbi – vari minevikust. – Horisont, 2006, 1.

KUNO KÕRGE, Kui Audakus oli leprosoorium. – Eesti Loodus, 1981, 5.

MARIANNE PROOSES, Audaku leprosoorium – 105. – Saarte Hää, 09.11.2009: www.saartehaal.ee/index.php?content=artiklid&sub=12&artid=16189&sec=13 (20.05.2012).

VILLU PÄÄRT, Surmast hullempi pidalitõbi püsib Eestis siiani. – Postimees, 15.11.2004.

1. Viidumäe looduskaitseala on tuntud ka kui botaaniliste harulduste kasvukoht. Tutvuge taimede piltide ja nimetustega mõnes allpool toodud raamatus. Mis taimed on ainuomased Viidumäele ja/või Saaremaale?

FRED JÜSSI, MARI REITALU, Viidumäe. Tallinn, 2004.

TOOMAS KUKK, Eesti taimede kukeaabits. Tallinn, 2009.

TOOMAS KUKK, 101 Eesti lille. Tallinn, 2010.

TIHU KULL, TAAVI TUULIK, Kodumaa käpalised. Tallinn, 2002.

Rahvusvahelise tähtsusega looma- ja taimeliigid Eestis. Koostanud KRISTEL VILBASTE, ANN MARVET. Tallinn, 2004.

Saaremaa. Loodus. Aeg. Inimene. 1. Toimetanud HEINO KÄÄN, HEINO MARDISTE, RIIA NELIS, OLAVI PESTI. Tallinn, 2002, lk 101–112.

REIN SANDER, 101 puud ja põõsast. Tallinn, 2011.

2. Nendest tähekombinatsioonidest saab moodustada koha- ja isikunimesid, mis või kes olid seotud pidalitõvega. Leidke tähti ümber paigutades need nimed.

NADA TIHU

KÄTLU GUSAM

HOSJA OLSAARI

DUKUA

DEL KODRASE NALPARK

RENHIC RÕIHGEK

SILKO KÜLANI

FRITVIG LEESIKAD

VUKI ÜDALI

MOLAK NARSUPAP

3. Fotol on näha haigestunud pidalitõbine. Kirjeldage, mis probleeme ja vaevusi tõi kaasa sellesse haigusesse jäämine.

Foto: Urve Vakkeri erakogu

Lubja ja tõrva tootmine Lümända vallas

Lubja ning tõrva tootmise traditsioonid on välja kujunenud pika aja jooksul, sellekohaseid teadmisi ja oskusi on antud edasi põlvest põlve.

Tõrv on tuntuim rahvapärane puidukaitsevahend. Männitõrvaga immutatud puit ei karda seentõbesid ega pehkimist, tõrv kaitseb niiskumise, hallituse ning majavammieest, olles üks esimesi tuntud antiseptikuid.

Parimat tõrva saab vanadest männikändudest – pehkinud kännu ümbert peab olema nn maltspuu ära kõdunenud ja järele jäänud kännu vaigurikas osa. Kännud tuleb tükeldada väikesteks tükkideks ehk käredeks, mis peaksid olema vaksapikkused (väljasirutatud pöidla ja nimetissõrme vahe) ning paaritollise (1 toll = 2,54 cm) läbimõõduga. Tõrvaklasse lapitakse kaks ruumi kääresid, katel suletakse õhukindlalt ja ahju tehakse tuli. Esimese 2–2,5 tunni jooksul tilgub ahjust välja vesi ning siis juba ehtne tõrv (vaik), mille paneb jooksuma ahju suur kuumus (600–800 °C). Vaik valgub kogumisnõusse ja pakendatakse. Ahi köeb 12 tundi, mille jooksul kulub 1,5–2 ruumi puid. Kevadest sügiseni jõuab tõrvapõletaja töödelda 40–50 ahjutäit. Ühest täiest saab 70–80 kg tõrva, mida vastavalt otstarbele segatakse linaõliga. Puitõrva on hea kasutada paatide, majade, köite, katuste jm tõrvamiseks. Kirjeldatud viisil põletab uues ahjutüübis tõrva Lümändas tegutsev Saare Tõrva OÜ, kelle toodangut kasutavad restaureerijad ning ehitajad Eestis, Soomes, Norras, Rootsis ja Saksamaal.

Lümända Mõisakülas sai lubjapõletamine alguse 1890. aastail ning taastati 1994. aastal.

Üks lubjaajamise tsükkel kestab kolm nädalat. Esiteks võetakse paemurrust kivi ja lapitakse lubja-ahju, siis see põletatakse ning seejärel kustutatakse. Kottidesse pakendatakse toodang aasta hiljem. Lubjakivi põletatakse 3,8 meetri kõrguses ja 2,5 meetri laiuses alt ning ülalt kitsenevas muna-kujulises ahjus, kuhu mahub 25–30 tonni lubjakivi. Ühest ahjutäiest saab 35–40 tonni lubjapastat. Põlemise ajal on ahjus 1100–1300 kraadi ning pikki kahemeetrise puid lisatakse ahju kuumuse hoidmiseks iga 20 minuti tagant. Tunni ajaga kulub üks kuupmeeter puid ja ühe ahjutäie jaoks 60–70 ruumi. Ahju köetakse kolmapäevast reede õhtuni. Esmaspäeval võetakse jahtunud kivi välja ning viiakse segamisvanni – 1,5 meetri sügavustesse säilitusaukudesse ehk haudadesse. Põletatud kivi segatakse 2–3 tonni veega. Kui kivi on lahustunud, jäetakse mass vähemalt aastaks laagerduma. Põletatud lubjakivi veega segamist kutsutakse lubja kustutamiseks. Aprillist oktoobrini tehakse 5–6 ahjutäit, 250–300 tonni hooajal. Toodangut müüakse pastana peamiselt Eestis, Soomes ja Rootsis, ent ka Saksamaal ning Leedus. Kasutatakse seda väärtusliku ehitusmaterjalina, krohvi- ja müüri-segude tegemisel, õunapuude lupjamiseks, lubivärvide koostises ning silikaatkivi tootmisel, kuid ka suhkru- ja tselluloositööstuses.

Saaremaal Lümända vallas käsitsi toodetud lubi ja tõrv on väga kvaliteetsed ning tegemist on Eestis ainulaadse pärandkultuuri valdkonnaga.

KRISTEL KAASIK, Lümändas põlevad lubi ja tõrv. Saaremaa Suvi, 2005.

TÖNU LING, Käsitsitoodetud lubi on kvaliteetsem. – Loodus, 2004, 5.

MERIKE PITK, Lubi on Saaremaa Nokia. – Maamajandus, 2001, 11.

KRISTEL RATTUS, Kuidas meil ajast aega tõrva on aetud. – Eesti Loodus, 2005, 9.

Lubja- ja tõrvapõletamine Lümända vallas Mõisakülas 2011. aastal

Fotod: Urve Vakker

1. Seletage mõisteid.

lubjakivi – _____

lubjahaud – _____

lubja kustutamine – _____

käred – _____

tõrv – _____

2. Selgitage, miks on niisugust ajaloolist lubja ja tõrva põletamist tänapäeval veel vaja.

3. Võrrelge tõrva- ja lubjatootmise protsessi ning tooge esile sarnasused ja erinevused.

Mõisaküla lubjapõletamise ahi ja protsessi vaated: _____

Mõisaküla tõrvapõletamise ahi: _____

Sarnasused: _____

Fotod: Urve Vakkeri
erakogu

Jaagarahu lubjakivi ja sadam

Dolo- ja lubjakivi kaevandamine on Saaremaa traditsiooniline elatusala. Ühed rikkalikumad lubjakivimaardlad asuvad Lääne-Saaremaal Kurevere küla maadel. Rahvasuus on sealset kivi kutsutud Jaagarahu marmoriks ja kaltsiidiks. Juba 19. sajandi lõpul korjasid Kurevere talupojad rannalt lubjakivikamakaid, mis hiljem uiskudega Jaagarahu sadamast välja veeti.

Lubjakivi laadimine laeva Jaagarahu sadamas tõenäoliselt kahe maailmasõja vahel
Foto: Kalju Eeriku erakogu

Peagi tekkis Jaagarahu lubjakivi vastu tööstuslik huvi. Kivimi keemilise koostise uurimise tulemused olid nii paljutõotavad, et viisid mõttele rajada Jaagarahule tsemendivabrik. 1900. aastal tuli säärase kavaga välja Peterburi suurkaupmees Andrei Ehlers, kes müüs aga õige pea oma maad teisele Peterburi kaupmehele Nikolai Prilutzkile. Viimane kuulus arvatavasti samasse äriühingusse, kelle kohalik esindaja oli Kihelkonna kaupmees Karl-August Thom. Tema koos teiste Kihelkonna kaupmeestega ühelt ning Peterburi ametivennad teiselt poolt plaanisid asutada aktsiaseltsi portlandtsemendi, lubja ja ehituskivide tootmiseks Jaagarahul. Ettevalmistustööd käisid kuni 1905. aastani, mil suurkaupmehed äreva aja tõttu projektist loobusid.

Esimese maailmasõjani jätkus Jaagarahul Nikolai Prilutzki eestvõttel siiski lubjakivi murdmine ja lubja põletamine, mille katkestas alanud sõda.

1920. aastate keskpaigas algas töö Jaagarahul taas. 1925. aastal sõlmis akadeemik Aleksander Poleštšuk Eesti kaubandus-tööstusministeeriumiga 24 aastaks lepingu lubjakivi tootmiseks Jaagarahul. Kuid juba 1926. aastal sai kaevanduse uueks omanikuks Arnold Orntlich, kellel oli rohkem raha, et ehitada Jaagarahu sadam, tootmishooned ja raudtee. 1926. aastal alustas tööd ettevõtte Eesti Marmor. Kuna turustamisel langes põhiorhk ekspordile, alustati kohe lähedal asuva vana Jaagarahu sadamasilla ehitust. Lubjakivi veoks murdudest sadamasse rajati vagonettraudtee.

Alates 1934. aastast läks tootmine Jaagarahul rootslaste kontrolli alla. Ettevõtte uueks nimeks sai võõrkeelne Calcit. Töö Jaagarahu murdudes katkestas Teine maailmasõda.

14. juuni 1941 ja 25. märts 1949 on Jaagarahu sadama ajalukku läinud kui päevad, mil sealtkaudu küüditati kodudest eemale sadu ja sadu süütuid inimesi.

REET TRUVVÄÄRT, Lubjakivi kaevandamine Jaagarahul. – Saaremaa Muuseum: kaheaastaraamat 1991–1992. Kuresaare, 1993, lk 38–47.

Kuressaare merekool

Kuressaare merekooli, Saaremaa esimese kutseõppeasutuse rajamine oli pikk protsess, mis vältas pool sajandit. Juba 1840. aastal võeti Peterburis kõne alla merekooli asutamine Kuressaarde. 19. sajandi viimaseks veerandiks oli Läänemere kubermangude rannikul kujunenud merekoolide võrk väga ebahütlane, merekooli asutamine Kuressaarde ainult täiendanuks seda. Kooli asutamist kergendas asjaolu, et Kuressaares oli merehariduse edendamisest huvitatud linnaelanikke, kes kooli rajamiseks annetasid.

Kuressaare merekooli hoone 2012. aastal
Foto: Eda Maripuu

Kuressaare merekool avati ning pühitseti 17. (ukj 29.) novembril 1891. aastal. Esimesel aastal kooli õppima asunute arv kerkis aasta lõpuks 32ni ja näitas, et vajadus säärase õppeasutuse järele oli tõesti olemas. Kuressaare merekool asutati ajal, mil kehtis veel 1867. aasta üsna vabameelne merekoolide seadus, kuigi oli juba alustatud ääremaade venestamise poliitikat. Seetõttu määrati Kuressaare merekooli õppekeeleks vene keel. 1902. aastani, mil mereharidus allutati rangemalt keskvoimule, pääsesid merekooli needki õpilased, kes vene keelt ei osanud, sest peaaesjalikult toimus õpe ikkagi eesti keeles.

Põhikirja järgi oli kooli eesmärk anda teadmisi rannasõidutüürimehe eksamiprogrammi ulatuses. Seega pidi kool saama I järgu merekooliks. Järgmised aastad näitasid, et kool ületas õppe tasemelt kaugelt I järgu ning hakkas tegelikult tööle III järgu koolina. See sai võimalikuks tänu asjaolule, et õpilaste hulgas oli suurte meresõidukogemustega meremehi. Korduvalt taotleti järgu tõstmist, kuid tsaarivalitsus jättis selle soovi rahuldamata.

Suur osa edukas töös oli kooli juhtkonnal ja õpetajail. Kuressaare merekooli esimene õpetaja-juhataja oli vilunud kaugsõidukapten Johan Prinz (1846–1923). Merekooli õpetajana töötas aastail 1906–1912 ka Ants Piip.

Esimese maailmasõja aastail evakueeriti Kuressaare merekool Hersoni linna. Õpilased võisid oma õpinguid jätkata teistes merekoolides. Nii lõppes Kuressaare merekooli ligi veerandsada aastat kestnud esimene tegevusperiood.

Kool avas ukseid uuesti 1919. aasta oktoobris, mil direktoriks määrati taas kapten Johan Prinz, ning hakkas ette valmistama kapteneid ja tüürimehi Eesti Vabariigi kauba- ning reisilaevastikule. Pärast Johan Prinzi surma võttis 1923. aastal koolitüüri enda kätte Vilsandist pärit Julius Teär, kelle punaväelased mõrvasid Kuressaare lossis 1941. aastal.

Et õpilaste arv aasta-aastalt vähenes, otsustati 1928. aastal Kuressaare merekool sulgeda. Aastail 1928–1932 tegutses see Julius Teäri juhtimisel erakoolina, saades ülalpidamiseks tuge juhataja oma laevandusettevõttest. Saksa ajal juhatasid merekooli Karl Teär ja Herman Maripuu. 1944/45. õppeaastal määrati kooli direktoriks kapten Feliks Voolens, kuid õpilaste puudumise tõttu kooli tegevus lõpetati ning selle vara anti üle Tallinna 3. Merekoolile.

Kuressaare merekooli lõpetas kokku ligi 700 diplomeeritud laevajuhti. Merekooli kasvandikest ehk märkimisväärseimad on Eesti sõjalaevastiku organiseerija Johan Pitka ja polaaruurimise ajaloost tuntud kapten Karl Jõgi.

VÄINO SIRK, Kuressaare merekool aastail 1891–1915. – Saaremaa Muuseum: kaheaastaraamat 1991–1992. Kuressaare, 1993, lk 66–73.

1. Täitke lüngad.

1887. aastal esitas taotluse avada merekool _____ vald.

Kuressaare merekool alustas tööd _____ (kuupäev, aasta) _____ tänaval.

Kooli eesmärk oli jagada teadmisi _____ eksamiprogrammi ulatuses.

Esimene õpetaja oli _____ merekooli lõpetanud _____

Kooli õppekeeleks oli põhikirjas määratud _____ keel.

Kuid tegelikkuses sündis õppimine peasjalikult _____ keeles.

Koolis oli kaks õpetajat _____ (eriainete) ja _____ (üldainete) õpetaja.

Tähtsamad õppevahendid olid _____, _____, _____,
_____, _____ ja _____

Õppeaasta kestis _____

Õpetajana töötanud Ants Piip oli _____

Merekoolis õppinud Johan Pitka on _____

1928. aastal sooritas Karl Jõgi retke jäälõhkuja _____ pardal.

_____ aastal anti Kuressaare merekoolile _____ nimi.

2. Mis on Kuressaare merekooli tähtsus eesti kultuuriloos ja Saaremaa jaoks?

Eesti kultuuriloos: _____

Saaremaa jaoks: _____

3. Uurige välja, kus saab Eestis omandada mereharidust tänasel päeval.

Kaarma kihelkonnakool ja seminar

Kaarmal, mis on tuntud samanimelise muinaskihelkonna, Kaarma kiriku ning selle lähistel asuva maa linna järgi, asutati juba 1820. aastal kihelkonnakool.

Pastor Adalbert Hugo Willigerode (1818–1893) ning köstri ja kihelkonnakooli õpetaja Mihkel Kallase (1824–1896) juhtimise all muutus Kaarma kool Saaremaal kõige tugevamaks. Üldainete kõrval oli koolis väga heal järjel koorilaul.

Kaarma paekivist ja mantelkorstnaga kihelkonnakooli hoone ehitati aastail 1862–1863. Koolimajas asus ka koolmeistri korter, kus on sündinud Mihkel Kallase eesti kultuuri- ja ajalukku läinud pojad Rudolf Gottfried (1851–1913) ning Oskar Philipp (1868–1946) Kallas.

Rudolf Kallas oli Eesti Kirjameeste Seltsi juhatuse liige ja avaldas mitu matemaatika õpetamiseks mõeldud raamatut. 1884. aastast alates töötas ta pastorina Valgas, seejärel Rõuges ning Peterburis. 23. mail 1884. aastal õnnistas just tema Otepää kirikus esimese sinimustvalge lipu.

Oskar Kallas õppis Tartu ja Helsingi ülikoolis ning oli esimene eestlasest doktor rahvaluuleteaduse alal. Töötades gümnaasiumiõpetajana Tartus, võttis ta koos Jaan Tõnissoniga enda kätte Postimehe väljaandmise. Oskar Kallas on üks Eesti Rahva Muuseumi asutajaid – ERMi nüüdseks hiiglaslikud kogud said alguse 30st Kaarma koolimaja pööningult muuseumi viidud esemest. Eesti Vabariigi ajal oli Oskar Kallas Eesti esindaja Soomes, Suurbritannias ja Hollandis, tema soomlannast abikaasa Aino sai tuntuks kirjanikuna. Aino Kallas kirjutas küll soome keeles, aga tema jutustuste ainek on pärineb Eestist. Oma äia on ta portreerinud jutustuses „Ants Raudjalg”.

1866. aastal Kaarma pastori kohale asunud Karl Girgensohn jätkas juba alustatud ning asutas ise 1871. aastal Kaarma õpetajate seminari, mis tegutses kuni 1910. aastani. Seminari asutamisel tegid koostööd Saaremaa kirikuõpetajad, kes leppisid kokku, et igast kihelkonnast saadetakse igal aastal Kaarma seminari üks parem õpilane. Seminari koolikursus kestis kolm aastat, mis olid jagatud alamaks ja ülemaks jaoks, kus esialgu õpetati eesti, saksa ja vene keelt (viimast ainult ülemas jaos), usuõpetust, matemaatikat, laulmist ja orelimängu, joonistamist ning maateadust. Kooli kauaaegne juht oli Põltsamaa Kaarlimõisa eragümnaasiumis õppinud Georg Markus (1841–1929).

Seminar andis mitu põlvkonda koolmeistreid, kellest mõni sai tuntuks Saaremaast kaugemalgi. Seminaris on käinud üle 300 poisi, kellest lõpueksamid sooritas 189, nende hulgas ajakirjanik, Estonia teatri direktor Paul Olak ja riigitegelane Oskar Köster.

Kaarma kihelkonnakooli hoone 2012. aastal. Omaaegne Kaarma seminari hoone asus kihelkonnakooli lähedal
Foto: Eda Maripuu

1. Hinnake koolihariduse tähtsust Kaarmal.

Kihelkonnakool: _____

Seminar: _____

2. Kuidas on vennad Kallased jätnud oma jäljed eesti kultuuri- ja poliitikalukku? Täitke tabel.

	Poliitika	Kultuur
Rudolf Kallas		
Oskar Kallas		

3. Kus koolitati veel koolmeistreid?

3.1. Meenutage varem õpitust või uurige välja, kes asutas 17. sajandi teisel poolel Piiskopimõisa koolmeistrite seminari.

3.2. Mis linna lähedal see kool asus? _____

3.3. Mislinnas asus 19. sajandi teisel poolel Jānis Cimze seminar? _____

3.4. Kes tundud Eesti rahvusliku liikumise tegelastest oli selle seminari kasvandik?

4. Uurige ise edasi, millega on saanud eesti kultuuriloos tuntuks:

Pastor Adalbert Hugo Willigerode – _____

Mihkel Kallas – _____

Karl Gorgensohn – _____

Georg Markus – _____

Paul Olak – _____

Oskar Köster – _____

Võiküla munakivitee

Esimese maailmasõja eel ja ajal kardeti Venemaa kindralstaabis, et sõja korral üritab vaenlane teha dessandi Lääne-Eesti saartele, kust avaneb hea võimalus edasiseks pealetungiks pealinnale Peterburile. Seetõttu loodi saartele laiaulatuslik kaitse – Muhu väina kindlustatud positsioon (vene keeles *Moonzundskaja ukreplennaja positsija*). Saartele rajati mitu rannakindlustussüsteemi, nende hulgas kaks Võiküla rannakaitse kahuripatareid (nr 32 ja 36) ning õhutõrjepatarei (nr 32a).

Rannakaitsepatareide ehitamiseks ja varustamiseks rajati aastail 1914–1916 Kuivastu sõjasadamast algav umbes 3 kilomeetri pikkune munakivitee ning sellega paralleelselt kulgenud kitsarööpmeline raudtee.

Munakivitee sillutati enam-vähem ühtlase suurusega väikeste munakatega (ümarate kividega), mis hangiti mererannast. Ehitajad olid kohalikud mehed, keda juhendasid sõjaväeinsenerid. Tee-ehitajate tööriistad olid labidas, kang, kirka, kirves, saag ning raske raudne munakatamp. Pärimuse järgi maksti meestele palka üks kuldrubla päevas; naised, kes vedasid enamasti vankriga kive, said palka vähem. Paljud võtsid tasu välja tsaaririigi paberrahas, et seda oleks kergem kanda. Oma otsust pidid nad aga revolutsiooni tulles väga kahetsema.

Võiküla patareide kindlustustöid ei suutnud tsaarivõim täielikult lõpule viia. Patarei nr 32 asus külast veidi lõunas. Seal paiknesid neli 6-tollise kaliibriga suurtükki, õhutõrjekahurid ja varjendid. Patarei nr 36 asus Võikülast 1250 meetrit lääne pool. See oli relvastatud viie 10-tollise Durlacher-tüüpi kahuriga. Nii võimsad kahurid olid Eestis veel üksnes Naissaarel. Neli kahurit vahemaaga 70 meetrit seisis ühel joonel, viies (läänepoolne) oli 15 meetri võrra sellest sirgest eespool ning oma naabrist 100 meetri kaugusel. Komandopunkt jäi 35 meetrit positsioonist tahapoole, 3. ja 4. kahuri vahele.

Patareid osalesid Esimese maailmasõja merelahinguis. Moonsundi lahingu ajal 17. oktoobril 1917. aastal purustati need tulevahetuses Saksa ristlejatega König ja Kronprinz.

Patareide alused ja nendeni viiv munakivitee on osaliselt säilinud tänapäevani, ent raudteed meenutab üksnes tamm.

Võiküla munakivitee 2012. aastal
Foto: Eda Maripuu

MEELIS MEREÄÄR, Võiküla munakivitee ja rannakaitsepatareid. – Muhu Turismiassotsiatsiooni teabetahvel. Käsikiri Muhu Muuseumis.

1. Vastake küsimustele meresõja kohta Väinamerel.

1.1. Vaadake kaarti ja otsustage, mis veeteid pidi Võiküla patarei katma.

1.2. Mis patarei mandril sai tulistada sama piirkonda?

1.3. Uurige välja, mis (mere)teed mööda tulid Saksa väed Esimese maailmasõja ajal Saaremaale. Mis aastal see toimus?

<http://t2.gstatic.com/images?q=tbn:ANd9GcQiFnBpfp3jDGYYbwz5y7yS7GViJjEwBQqb79s-8jZVm1HMKLfVMQ>

2. Vastake küsimustele munakivitee rajamise kohta.

2.1. Tekstis on loetletud lihtsad tööriistad, mida tee rajamisel kasutati. Mis töö jaoks üht või teist tööriista vajati?

labidas – _____

kang – _____

kirka – _____

kirves – _____

saag – _____

munakatamp – _____

2.2. Tekstis on väide, et need, kes töötasu kulla asemel paberrahas välja võtsid, pidid oma otsust revolutsiooni tulles kahetsema. Miks?

Vabadussõja ausammas Kuressaares

Aastail 1918–1920 peetud Vabadussõjas hukkus ligi 5000 ning sai haavata 14 000 inimest, kellest 2600 invaliidistus. Nende meenutamiseks on rajatud mälestusmärke terves Eestis. Esimene Vabadussõjas ja Esimeses maailmasõjas langenute mälestusmärk, mis avati 16. mail 1921. aastal, püstitati mandril – Kuusalus.

1924. aastal moodustati Kuressaare Eesti Seltsi eestvedamisel komitee, kellele tehti ülesandeks jäädvustada sõjas langenud saarlaste mälestus. Kuressaare samba autoriks valiti Amandus Heinrich Adamson (1855–1929), kes elas tol ajal Itaalias. Samba skulptuur valiti 1927. aastal Itaalias. Kuressaare Vabadussõja monumendi tardkivirahnudele toetub haavatud sõjamees, kes kaitseb paljastatud mõõgaga oma selja taga asuvat võiduka lahingu lippu. See on sõjasõnum rahvale – hoida ja armastada oma kodumaad.

Monument avati 29. juulil 1928. aastal, kui kogu Eestis valmis veel kolmteist monumenti. Avamisel viibis ka skulptor Adamson. Kolme kahuripaugu järel eemaldas uuel ausambalt katte ning ütles avasõnad riigivanem Jaan Tõnisson. Monumendile lisati hiljem kaks pronkstahvlit 82 Vabadussõjas langenu ning 77 haavata saanu nimega. Samba esiküljel on kiri: „Vabadussõjas 1918–1920 langenud saarlastele tänulik saarerahvas.”

18. juunil 1941. aastal lõhuti Kuressaare monument NKVD (Nõukogude Liidu Siseasjade Rahvakomissariaadi) käsul. Sügisel ausammas taastati, ent eemaldati 1945. aastal taas. Selle keskne skulptuur kõrvaldati nii hoolikalt, et seda pole leitud tänapäevani. Aastail 1988–1989 seisis samal platsil Saaremaalt pärit eesti kommunisti Viktor Kingissepa monument; Kuressaare linn kandis Kingissepa nime aastail 1952–1988.

Saarlaste ja heldete annetajate toel Vabadussõja monument taastati ning avati 23. juunil 1990. aastal. Vabadussõja skulptuuri, pronksist sõjamehe kuju taastas fotode järgi Leisist pärit kunstnik Matti Varik.

Amandus Adamsonist

Kuressaare Vabadussõja monumendi autori isa Hermann Israel oli pärit Kuressaarest ning vana-isa oli Toris kalur. Amandus Heinrich Adamsoni (1855–1929) tuntumad tööd on veel „Russalka” (1902) monument Tallinnas, Kreutzwaldi ausammas Võrus ja Koidula ausammas Pärnus, aga tema loodud on ka näiteks Rakvere Vabadussõja mälestusmärk. Kunstihariduse sai Adamson Peterburi Kunstide Akadeemias, kus ta oli hiljem audoktor. Adamsoni õpilaste hulgas olid Nikolai Triik ja Konrad Mägi. Amandus Adamson, kes oli üks eesti rahvuslikule kunstile alusepanijaid, on maetud Pärnu Alevi kalmistule.

Vabadussõja monument Kuressaares 2011. aastal
Foto: Urve Vakkeri erakogu

KRISTJAN LUTS, Eesti sõjaajaloo teejuht. Tallinn, 2010, lk 552.

BRUNO PAO, Monument jutustab. – Meie Maa lisa Nädalalõpp, 20.02.2009.

OLAVI PESTI, KÜLLI RIKAS, Saaremaa ajaloo- ja kultuurimälestised. Tallinn, 1991.

1. Kus Saare maakonnas on veel Vabadussõja mälestusmärke? Pange näited kirja.

2. Kui Eestis hävitas punavõim üldreeglina Vabadussõja sambaid ja mälestustahvleid, siis Saare maakonna ühe kiriku seinal seisis tahvel sõjas langenute nimedega kogu okupatsiooniaja. Teadaolevalt on see Eestis ainus mälestustahvel, mida ei kõrvaldatud, ehkki sõnapaar ja arvud „Eesti Vabadussõjas 1918–1920” tuli kinni katta. Millises Saare maakonna kirikus see mälestustahvel asub? Millega sellise juhtumi võimalikkust?

Asukoht: _____

Seletus: _____

3. Mis mõisted on nende lühendite taga?

NKVD – _____

KGB – _____

KP – _____

NSVL – _____

4. Kuidas on need daatumid seotud Kuressaare Vabadussõja monumendi skulptori eluga või loominguga?

12. november 2010 – _____

29. juuli 1928 – _____

18. juuni 1941 – _____

26. juuni 1929 – _____

16. mai 1921 – _____

23. juuni 1990 – _____

5. Nimetage veel Amandus Adamsoni tuntud skulptuure.

Simiste kool Muhus

Simiste kool asutati 19. sajandi teisel poolel Raegma külas Hellamaa õigeusu kihelkonnakooli abikoolina. 20. sajandi alguses oli sääraseid külakoole Muhu saarel paarikümne ringis. Enamik neist olid õigeusu koolid, aga oli ka neli luteri kooli. Nii-sugune koolide arv ning jaotus säilis tsaariaja lõpuni. Saare maakonnas tegutses kokku 175 külakooli, millest 60 olid õigeusu kihelkonnakoolide abikoolid.

Simiste koolihoone enne Teist maailmasõda
Foto: Muhu Muuseumi fotokogu

Koolimajaks ehitatud hooneid oli vähe, enamasti peeti kooli

talutares. Simiste kool sai alguse Raegma küla Mardi talus ning töötas hiljem Raegmas ja Simistes mitmes talumajas. Kooli programm oli kolmeaastane, põhirõhk oli lugema õppimisel ning usuõpetusel nagu teisteski samalaadsetes koolides.

Eesti Vabariigi alguses suleti enamik väikesi külakoole ja Muhusse jäi kuus algkooli, millest osa olid 4- ja osa 6-klassilised. Simiste kool oli alguses 4-, hiljem 6-klassiline. Selle juhataja oli aastail 1921–1925 Aleksei Pallasmaa, kellel oli Balti õpetajate seminari haridus ja lai silmaring ning kes oskas mitut keelt. Mandril töötades oli Aleksei Pallasmaa Virulase toimetuses kokku puutunud Eduard Vildega (1865–1933), kes kasutas teda oma „Salasidemete” Hans Kallasmaa prototüübina. Pallasmaa juhatas ka Muhu segakoori, õpetas muhulastele malemängu ning esperanto keelt.

Järgmine Simiste kooli juhataja Karl Osvald Juht asutas Simistes raamatukoguseltsi, laulukoorid ja keelpilliorkestri. 1929. aastal kooli etteotsa saanud Jüri Kipper pani aluse Kaitseliidu puhkpilliorkestrile, mis oli esimene puhkpilliorkester Muhus. Koolijuhataja Juht suri nõukogude võimu represseerituna Teise maailmasõja ajal, Jüri Kipperist sai aga kõrge Nõukogude Eesti haridusametnik.

1934. aastal ehitas Hellamaa vald Simistes Alar Kotli (1904–1963) projekti järgi uue moodsa koolimaja, millel oli kohaliku ettevõtja ja meistrimehe Vassili Kolga projekteeritud ning ehitatud moodne keskküttesüsteem. Kolga firma ehitas samasuguse süsteemi ka Keila kirikusse, kus see töötas kuni 21. sajandi alguseni. Nõukogude võimu kehtestamise järel jäi Vassili Kolk oma keskküttesüsteeme ehitavast ettevõttest ilma, aga töötas edasi Simiste kooli kütjana ning küttesüsteemi hooldajana. Sõja lõpus algatas ta suure lauluvara kogumise aktsiooni, mis korraldati 1944. aasta suvel just enne Saksa okupatsiooni lõppu. Aktsiooni tulemusena koguti Muhust märkimisväärne kogus nii vanemaid kui ka uuemaid laule. Pärast sõda töötas Vassili Kolk Simiste koolis ka õpetajana, ent kui kool muudeti 4-klassiliseks ja tema tervis halvenes, oli ta sunnitud sellest ametist loobuma. Oma elu viimaseil aastail kogus Vassili Kolk tulevasele Muhu muuseumile materjali juba paarkümmend aastat enne, kui selle asutamine teoks sai.

Simiste kool lõpetas oma tegevuse 1967. aastal. Nõukogude ajal korraldati koolimajas lastelaagreid, praegu on hoone eravalduses.

1. Mis haridust võis 19. sajandil saada Muhu saarel ja Saaremaal? Lugege ka teabetekste „Kuressaare merekool”, „Lümanda ministeeriumikool”, „Piiri vallakeskus Muhus”, „Hellamaa õigeusu kirik ja surnuaed”.

2. Võrrelge õigeusu koolide arvu Muhus ja Saaremaal. Mida võib selle põhjal järeldada õigeusu leviku kohta?

3. Mis haridust võis saada Muhus 20. sajandil? Lugege ka teabeteksti „Piiri vallakeskus Muhus”. Täitke tabel.

ministeeriumikool, külakool, 8-klassiline kool, keskkool, 6-klassiline algkool, kihelkonnakool, 7-klassiline kool, 9-klassiline kool

Periood	Koolitüübid
Enne Esimest maailmasõda	
Enne Teist maailmasõda	
1946–1953	
1953–1959	
1959–1988	
alates 1988	

4. Kuidas on Muhu koolivõrk aegade jooksul muutunud? Tooge näiteid.

5. Mis võib põhjustada sääraseid muutusi? Valige loetelust sobivad variandid ja selgitage, kuidas on need koolivõrgu muutumisele kaasa aidanud.

rahvaarv, õpetamise tase, muutused asustuses, liiklusolud, hariduse maksumus, kooli ja kiriku suhted

6. Iseloomustage Simiste koolijuhtide tegevust Eesti Vabariigi ajal.

7. Mida võib järeldada Simiste kooli näitel Eesti majandus- ja haridusolude kohta enne Teist maailmasõda?

8. Mis on ühist Simiste koolimajal ja Tallinna laulukaaarel?

Liiva meierei Muhus

Muhu meierei rajamise idee algatas Eesti Vabariigi põllutööministeeriumi esindaja Jaan Teetsov, kes tegeles Saare maakonnas mõisate ülevõtmisega. Kuna Muhu õhukesed mullad ei hiilga lopsaka rohukasvuga, ei uskunud kohalikud, et saarel piisaks meierei jaoks piima. Meierei asutamisele eelnesid põhjalikud arvestused ja teavitustöö külades. Uue hoone valmimiseni 1928. aastal tegutses meierei Soonda Suure-Tähvena talus. Juba esimesel päeval tõi meiereisse piima 80 inimest. Piimaühingu liikmete maksimaalseks arvuks kujunes 124.

Liiva meierei hoone 2011. aastal
Foto: Eda Maripuu

1925. aastal asutatud Muhu Ühispiimatalituse eestvedajad olid Soonda küla mehed. Andrei Väärt-nõu oli osalenud Vabadussõjas ning oli Vabadusristi kavaler, Joosep Naaber oli telefoniasjanduse pioneer Muhus ja kogu Saare maakonnas. Juba 19. sajandi lõpul seadis ta sisse telefoniühenduse naabertaluga ning hiljem asutas telefoniaparaatide tootmiseks töökoja.

Muhu Ühispiimatalitus kujunes Valjala ja Pöide oma järel maakonnas suuruselt kolmandaks. 1928. aastal valmis ühingul Liival endise kõrtsi asupaigas esinduslik meiereihoone. Kokku ostetud piimast valmistati põhiliselt ekspordiks minevat võid, mida mitmel puhul ka auhindadega pärjati.

Liiva meiereile lisaks asutati Muhus mitu koorejaama, kus osteti kokku piima.

Liiva meierei jätkas tööd ka nõukogude ajal. 1976. aastal asus aga hoonesse Muhu kolhoosi kontor.

Eesti iseseisvuse taastamise järel taastati ka Muhu Piimaühing, kes taotles meierei maja tagastamist. Piimaühingu tegevust ei suudetud aga muutunud majandusoludes käivitada ning hoone müüdi Muhu Puidukoja omanikule Renee Kipperile, kes avas seal 2006. aastal restorani.

JOOSEP NAABERI mälestused. Käsikiri Muhu Muuseumis.
AGO RULLINGO, Muhumaa. Loodus, aeg, inimene. Tallinn, 2001.

1. Kust tuli Muhu Ühispiimatalituse asutamise mõte ja algatus?

2. Kes olid ühispiimatalituse asutajad Muhus?

3. Miks oli kohalikke vaja piimaühingu asutamises veenda?

4. Mille alusel võib väita, et Soonda küla oli ettevõtlik küla?

5. Mida tehti kokkuostetud piimaga Muhus?

6. Mis võimaldas Eesti meiereidel enne sõda küllaltki edukalt oma tegevust arendada?

7. Miks ei õnnestunud Muhu Ühispiimatalituse tegevust 20. sajandi lõpus enam taastada?

8. Kuidas on Muhu Liiva meierei hoonet aegade jooksul kasutatud?

Stebeli rannakaitsepatarei ja komandopunkt Sõrves

Saare maakonnas on üle neljakümne sõjalise objekti ja mälestusmärgi, neist väga paljud on seotud just Teise maailmasõjaga. Üks legendaarsemaid neist on Stebeli rannakaitsepatarei Sõrve sääre tipus.

Aleksander Stebel (1906–?) oli aastail 1940–1941 selle rannakaitsepatarei komandör. Sündinud Ukrainas ning töötanud kojamehena ja veduridepoo lukksepana, võitles ta kodusõjas Budjonnovi ratsaarmee, olles seejärel aiandi ja kalmistu direktor. 1930. aastate alguses astus ta Sevastopoli rannakaitse sõjakooli ning jätkas väeteenistust. Oktoobris 1941 sattus ta sakslaste kätte vangi ja tema surmaaeg koondu-laagris on teadmata. 315. rannakaitsepatarei ongi tuntud pigem Stebeli patareina.

Aastail 1940–1941 rajati Saaremaale üheksa rannakaitsepatarei, Stebeli patarei oli neist võimsaim, suurim ja moodsaim. Ehitustööd algasid 1940. aasta juulis, rajati ka spetsiaalne betoonitehas Mõntu. Patarei koosnes komandopunktist, kahest maa-alusest suurtükitornist, vaatlustornist, katlamajast ning sõjaväelinnakust 350 sõdurile, nende kõrval laod, majandushooned, elektrigeneraatorid, keemiakaitseruum, meditsiinipunkt ja muud vajalikud abihooned. Kumbki torniplokk kujutas kahekorruselist 16 meetri sügavust betoonehitist. Kaitseehitise seinad ja laed tehti kuni 3,5 meetri paksusest raudbetoonist, ukсед soomusterasest.

Suurtükitorn oli sügav terasplaatidega vooderdatud ja paksu teraskupliga kaetud šaht, milles asus kaks 180 mm kaliibriga suurtükki. Nende juhtimine ja laadimine toimus elektrijõul, nad tulistasid kuus lasku minutis kuni 40 km kaugusele.

Patarei komandopunktis asusid raadiojaam ja juhtimispult, mis oli Nõukogude Liidu esimene personaalarvuti, kunagine tippsaavutus, kahurite tulejuhtimise mehaaniline arvutiseade.

Kogu kompleks valmis enne sõja algust Saksamaaga ja oli ülisalajane. Lisaks ehitati Sõrve säärele Esimese maailmasõja aegse patarei kahurialustele veel petikpatarei. Objekti ehitas 1200 Nõukogude sõjaväelast ja 300 Leningradist pärit töolist, lisaks metrooehituskogemustega insenerid ja kohalikud, kes vedasid ehitusmaterjale (nt Lümandast lupja jm). Patarei osales 1941. aastal Irbe väinas ning Sõrve poolsaarel peetud lahinguis. Kui Saksa väed jõudsid 3.–5. oktoobril 1941. aastal patarei lähedusse, lasksid Vene sõjaväelased patarei vett täis, suur osa aparatuurist lõhati, jõujaamad rikuti ning pumbad ja süsteem täitusid põhjaveega.

1947. aastal rajati umbes 400 meetri kaugusele n-ö teine Stebel kahurialuste ja muude vajalike rajatistega. 1959. aastal püstitati komandopunkti peale mälestusobelisk. On säilinud vaatlustorn, mis väliselt sarnaneb tuuleveskiga.

Stebeli patarei vaatlustorn 2012. aastal
Foto: Tõnu Veldre

IVIKA LAANET, Tühjaks pumbatud Stebeli patarei täitub uuesti veega. – Saarte Hää, 14.09.2010.

KRISTJAN LUTS, Eesti sõjaajaloo teejuht. Tallinn, 2010, lk 581–582.

ENDEL PÜÜA, 315. tornpatarei tulepositsioon. – Meie Maa, 15.02.2007.

ENDEL PÜÜA, 315. tornpatarei komandopunkt. – Meie Maa, 22.02.2007.

1. Lõpetage laused.

Aleksander Stebel (1906–?) oli aastail 1940–1941 rannakaitsepatarei komandör, kes oli sündinud Ukrainas ja pidanud erinevaid ameteid _____

Stebeli patarei oli neist võimsaim, suurim ja oma aja moodsaim, kus ehitustööd algasid _____

Patarei koosnes järgmistest ehitistest ja hoonetest: _____

Komandopunkti pääses _____

Objekti ehitusel osalesid _____

Komandopunkti peale rajati mälestusobelisk _____

On säilinud vaatlustorn, mis väliselt sarnaneb _____

Stebeli rannakaitsepatarei tehti töövõimeks, selle lõhkusid (millal ja kes?) _____

2. Joonige alla õige variant.

Stebeli patarei asub Torgu, Lümanda, Mustjala, Kärla vallas.

Rannakaitsepatarei kannab numbrit 415, 925, 315, 295.

Ehitustööd algasid aastal 1939, 1941, 1940, 1942.

Seinad ja laed ehitati lubjakivist, maakivist, raudbetoonist, betoonist.

Kaks suurtükki olid 16 mm, 360 mm, 72 mm, 180 mm.

Komandopunkti pääses kahe tunneli kaudu, mis olid pikad 20 m, 35 m, 40 m, 15 m.

3. Koostage mõistekaart „Stebeli patarei”.

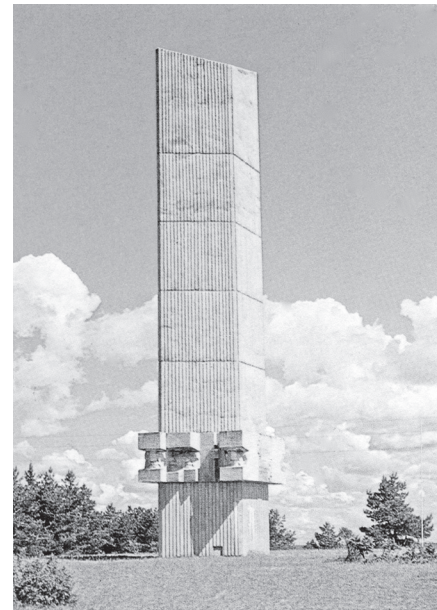
4. Tutvuge aadressil www.livoniamaritima.eu/index.php?product_id=12&page=60&action=show_product_detail&&group_id= veel erinevate Saare maakonna loodus- ja ajalooobjektidega ning püüdke seejärel kõigist midagi kirja panna ja kaaslastele jutustada. Kasutada saaks paaris- või rühmatööd.

Tehumardi – Teise maailmasõja öölahing

Kuussaarest paarikümne kilomeetri kaugusel Salme aleviku lähistel on Tehumardi öölahingu paik. Maantee ääres kõrgub 21 meetrine dolomiidist ausammas, mis sümboliseerib mõõgatera. Tehumardi oli esialgu pere- ja hiljem külanimi, mis pärineb kahest nimest: Stefanus (Tehva, Teho) ja Mart.

Kuulsaks sai see pronksiaja asulakoht 1944. aastal, kui 8. oktoobri hilisõhtul puhkes ootamatu öölahing Punaarmee Eesti korpuse eelsalkade ning kahe taganeva Saksa pataljoni vahel.

Sõrve poole tungivate Nõukogude vägede eesotsas oli 249. Eesti laskurdiviisi 307. üksiku tankitõrjediivi baasil loodud tugevdatud eelsalk (umbes 370 meest, komandör major Vladimir Miller), kes jõudis 8. oktoobri õhtuks Tehumardi küla juures mere lähistele. Veidi hiljem saabus Kogula poolt tulles Kuussaare-Sõrve teele ka 917. polgu 1. pataljon (umbes 300 meest, komandör major Grigori Karaulnõi). Puuduliku luure tõttu ei teadnud Tehumardini jõudnud Nõukogude väeosade juhid kuni lahingu alguseni midagi Nasva poolt taanduvatest Saksa väeosadest – 23. jalaväediivi 67. Potsdami grenaderirügemendi kahest pataljonist (700–750 meest). Puhkenud lahing vaibus öösel kella ühe paiku.

Tehumardi lahingu mälestusmärk 1989. aastal

Foto: Saaremaa Muuseumi kogu, Heino Uus

9. oktoobri hommikul oli kogu karjamaa täis laipu ja puruks lastud sõjatehnikat. Veel tänapäevalgi tuleb sealt ja kogu Sõrve sääre pinnasest aeg-ajalt välja lõhkekehi ning inimluid.

1967. aastal paigaldati Tehumardi tapluspaiga merepoolsesse serva mõõgakujuline betoonist ja dolomiidist mälestussammas (autorid Matti Varik, Riho Kuld, Allan Murdmaa). Monument on pühendatud 1941. ja 1944. aastal Saaremaa lahingutes langenud sõjameestele. Maapinnast paari meetri kõrgusel on monumendi horisontaalosa, mis markeerib mõõga käekaitset. Kivisse on raiutud sõjameeste näod, ühed vaatavad merele, teised maa poole. Tehumardi mõök on seest õõnes ja selle tipus asub luuk. Kunagi räägiti, et Tehumardi monument tehtudki vaatlustorniks ning see kuulunud kohalikule raketibaasile.

1975. aastal kujundati ümber Tehumardi vennaskalmistu, kus puhkavad Järve vennashauast ümber maetud ja piirkonnas hukkunud ligi kakssada (90 plaati, igapähele kaks nime) punaväelast. Sõrve inimesed mäletavad, et Tehumardil hukkunuid maeti ka Tiirimetsa lähistele Vananõmme kalmistule, kusjuures matjateks käsutati ümbruskonna külade inimesed. Kuna surnukehad olid väga moondunud, oli punaväelastel ja sakslastel raske vahet teha ning nad maeti ühte hauda. Veidi lõuna pool asub Saksa poolel langenute vennashaud.

Nõukogude ajal kogunes Tehumardi plats 9. mail, kui tähistati sõja lõppu Euroopas, alati rahvast täis ning peeti iga-aastaseid sõjaveteranide kokkutulekuid.

65 aastat Tehumardi öölahingust. Tundmatule sõdurile mõeldes. Koost ALVER KIVI. – Meie Maa, 19.10.2009.

MART LAAR, Saaremaa 1944. Eesti Laskurkorpuse kannatuste rada. Tallinn, 2010, lk 177–190.

KRISTJAN LUTS, Eesti sõjaajaloo teejuht. Tallinn, 2010, lk 574.

ALO LÕHMUS, Sügis 1944, sügis 2004. – Eesti Ekspress, 07.10.2004.

1. Märkige väite taha kas õige või väär. Parandage vale väide õigeks.

Tehumardi mälestusmärk asub Salmel 15 km kaugusel Kuressaarest.

21 m ausammas sümboliseerib mõõgatera.

Kuulsaks sai rauaaja asula 1914. aastal.

Tehumardi lahing toimus 8. aprill 1944. aastal.

1965. aastal paigaldati Tehumardi mõök praegusele asukohale.

Nõukogude ajal peeti 9. mail iga-aastaseid sõjaveteranide kokkutulekuid.

2. Vastake küsimustele.**2.1. Mis lahinguid peeti Teise maailmasõja ajal veel Saare maakonnas?**

2.2. Mis sõjasündmused toimusid Teise maailmasõja ajal teie kodukohas?

2.3. Kus ja kuidas lõppes Teine maailmasõda Eesti jaoks?

2.4. Mis tagajärjed olid Teisel maailmasõjal Saare maakonna, Eesti, Euroopa ja maailma jaoks?

Saare maakond: _____

Eesti: _____

Euroopa: _____

Maailm: _____

3. Sõrves olid ühed verisemad lahingud ning Teine maailmasõda hävitas peaaegu elu poolsaarel. Selgitage välja, kas teie lähikonnas on veel neid, kellel on sõjast vahetuid muljeid. Tehke intervjuu ja kirjutage vastuste alusel jutuke.

4. Uurige välja, kes on kirjutanud raamatud „Sõja jalus” ja „Saaremaa 1944”? Mis piirkonna sõjasündmused need raamatud käsitlevad?

Autor: _____

Piirkond: _____

Orissaare alevikeskus

1950. aastal viidi Eestis ellu suur haldusreform. Kui neli-viis aastat varem oli Eesti maakondlikku haldusjaotust veidi muudetud, siis otsustati 1950. aastal senine haldussüsteem üldse lõhkuda: 13 maakonna asemele tuli 39 rajooni ning kaotati vallad, mida hakkasid asendama külanõukogud. Enamikul juhtudel kaotati ka muinasmaakondade nimed ning asendati need rajoonikeskuste nimedega (nt loodi Järvamaa asemele

Orissaare keskus 2012. aastal
Foto: Neeme Kõöts

Paide rajoon). Saaremaa, mis oli sajandeid püsinud ühtse haldusüksusena, jagati kaheks rajooniks.

Saaremaa idapoolses osas enne rajoonikeskuse väärilist asulat ei olnud. 1940. aastal oli Orissaares 56 maja ja ligi 200 elanikku, ent sõja ajal oli mitu maja hävinud ning elanike arvgi vähenenud. Kõrgemalt tulnud käsk tuli aga täita ja Orissaares algas ilmselt kõige tormilisema arenguga aastakümme.

Orissaarde planeeriti nõukogude aja algusaastaile iseloomulik stalinistlikult esinduslik ja paradiitsev halduskeskus, kus kesksel kohal on nelinurkne keskväljak, mida kolmest küljest ääristavad kahekorruselised hooned: haldushoone, kultuurimaja ning kaubamaja. Neljandalt küljelt möödub asula peatänav (praegu Kuivastu maantee). Väljakut ääristab kõrghaljastus. Keskväljaku keskteljel algab laiaks puisteteeks plaanitud Pärna tänav, mis on aleviku lõunapoolses osas asuva eramurajooni peatelg.

Orissaare rajoon püsis kuni 1959. aasta alguseni, mil see liideti Kingissepa rajooniga. Selle aja jooksul sai alevik endale suure uue haldushoone, kultuurimaja, keskkooli, sauna ja leivatööstuse. Uued ehitised (haldushoone, kultuurimaja, koolihoone) valmisid ajastule iseloomulikus pseudoklassistlikus stiilis.

Orissaare elanike arv kasvas kiiresti tuhande lähedale, kuna kolhoosikord peletas maalt inimesi linnadesse ja alevitesse.

Pool sajandit hiljem on terviklikult säilinud nn stalinistliku planeeringu ja arhitektuuriga alevikeskuse nõukogudeaegne ansambel, oma endist funktsiooni täidab kultuurimaja. Hilisemad planeeringud on keskväljaku ansambli algset lahendust osaliselt aktseptinud. Ainult uue kaubanduskeskuse asend ja selle juurde kuuluv parkimisplats ei ole sümmeetrilist hoonestusviisi Pärna tänava ääres järginud.

Orissaare Ajaloo Toimkonna kodulehekülj: <http://orissaareajalugu.blogspot.com/> (05.04.2012).

BRUNO PAO, Orissaare: Ida-Saaremaa keskuse kujunemisest. – Meie Maa, 19.10.1996.

1. Vastake küsimustele Saaremaa haldusjaotuse kohta atlase ning interneti toel.

1.1. Kelle vahel oli Saaremaa 13.–16. sajandil jaotatud?

1.2. Kus oli Ida-Saaremaa halduskeskus 14.–16. sajandil?

1.3. Mis kihelkonda kuulus Orissaare 19. sajandi lõpus?

1.4. Mis oblasti koosseisu kuulus Orissaare aastail 1952–1953?

1.5. 1990. aastal sündisid Saaremaal esimestena Eestis kaks kohalikku omavalitsust, mis püsivad siiani. Mis need on?

2. Kirjeldage Orissaare alevikeskust järgmiste faktide põhjal. Ülesande võib teha ka rühmatööna.

2.1. Mis asutus asus kunagises Orissaare rajooni haldushoones ligi pool sajandit?

2.2. Kus asub praegu Orissaare vallamaja (tänav ja maja number)?

2.3. Mis asutused olid selles majas 30 aastat tagasi?

2.4. Mis sümbol on kultuurimaja ukse kohal?

2.5. Kultuurimajas on raamatukogu, AIP ja „Lucifer”. Mis on AIP? Mis on „Lucifer”?

2.6. Mis tänavatega ristub Pärna tänav?

Metsavenna mälestuskivi

Metsavaene Saaremaa ei pakkunud metsavendadele sobivat varju, sestap ei olnud neid Saare maakonnas nii palju kui näiteks Lõuna-Eestis. Seda tähelepanuväärsim on mälestusmärk, mis püstitati 2011. aasta märtsis Eikla soos hukkunud metsavend Juhan (Johann) Metsa 65. surma-aastapäeval.

Juhan Metsa mälestuskivi 2011. aastal

Foto: Andres Langemets

Juhan Mets oli 1906. aastal Pärsuma vallas sündinud mees, kes Teise maailmasõja ajal kuulus Omakaitse ja 1944.

aastal teenis ka Saksa armees. Koju jõudnud, ehitas ta koos venna Arteemiga Eikla sohu punkri, kus nad end okupantide eest varjasid.

1946. aasta 3. märtsil korraldasid riikliku julgeoleku ja piirivalve sõdurid operatsiooni Eikla grupi tabamiseks. Sookõrgendikul asunud muldonn avastati päeval kella ühe paiku ning samas puhkes verine lahing nelja metsavenna ja ründajate vahel. Kuna metsavendade käsutuses oli Saksa kuulipilduja MG-42, kandsid nende vastased suuri kaotusi: hukkus kaks piirivalvurit ja RJM operatiivvoliniku abi Elmut Sirel ning haavata sai veel neli piirivalvurit ja üks julgeolekutöötaja. Metsavend Juhan Mets langes, tema punkripõlengus söestunud keha mattis õde sinna samasse. Ülejäänud kolmel mehel (Aleksander Tuuling, Arteemi Mets, Harald Alpeus) õnnestus põgeneda.

Kuigi operatsiooni korraldajad püüdsid punkri vallutamist näidata suure võiduna ja liialdasid oma aruandes 3–5 tapetud „bandiidist”, karistati nende juhte operatsiooni oskamatu läbiviimise eest.

Kaitseliidu Saaremaa malev tähistas Juhan Metsa haua 1995. aastal puuristiga ning 2010. aasta sügisel paigaldas kalmule mälestuskivi, mis avati pidulikult 3. märtsil 2011. aastal.

Saaremaa metsavendadest teatakse veel Ants Kaljuranda (Hirmus Ants), kes tegutses Lääne-Eestis (mandril), ja Elmar Ilpi, kes olevat 1945. aasta hilissügisel varjanud end mõnda aega ka vendade Metsade soo-onnis.

Mälestuskivi asukoht

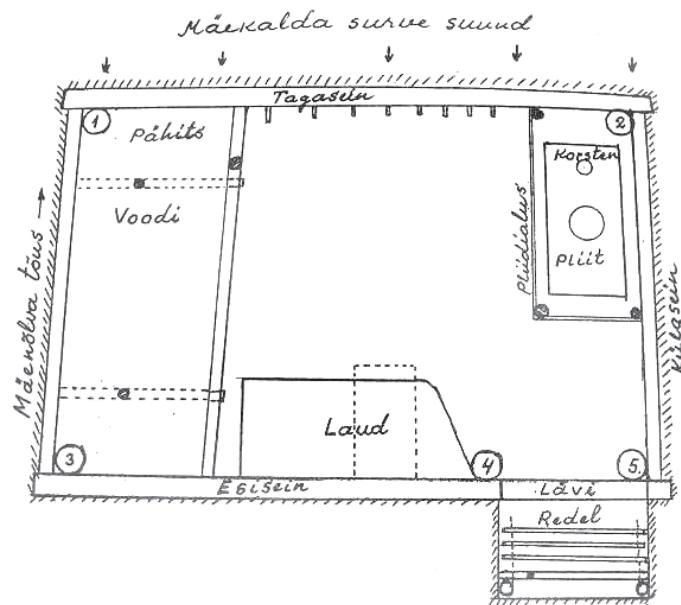
Kaarma kiriku eest läheb tee põhja poole Eikla peale. Eiklast viib tee kirdesse Karja poole. Sõites seda teed mööda umbes kolm kilomeetrit, jõuate Kaarma ja Leisi valla piirile, milleks on kuivenduskraav. Minnes kraavi mööda teest paremale, jõuate mälestusmärgini.

ALVER KIVI, Legendaarne metsavend sai mälestusmärgi. – Meie Maa, 05.03.2011.

OLAVI PESTI, Juhan Mets (1906–1946) ja Eikla lahing. Saaremaa Muuseumi teabetekst Juhan Metsa mälestusmärgi juures Eiklas.

MATI VENDEL, Metsavendade päevilt – Eiklas 65 aastat tagasi. – Meie Maa, 11.03.2011.

1. Vaadake metsavenna punkri plaani ja vastake küsimustele.

<http://t2.gstatic.com/images?q=tbn:ANd9GcQUKA84wuPrECGEjV16uSYWx5PpsyqyKr20ENZjP8RFOuzLXx3TIGTqtBPWA>

1.1. Mis materjalist oli punker valmistatud?

1.2. Mida võivad tähistada plaanil olevad numbrid 1–5?

1.3. Mis nõudmistele pidi punker vastama? Nimetage vähemalt kolm tähtsat omadust.

1) _____

2) _____

3) _____

2. Metsavennad – kes nad olid?

2.1. Miks mindi metsavennaks?

2.2. Kas metsavendadel oli kontakt kohalike elanikega? Põhjendage oma arvamust.

2.3. Selgitage, miks suhtutakse metsavendadesse erinevalt, käsitledes neid nii vaprate vabadusvõitlejatena kui ka veriste mõrtsukatena.

Nõukogude armee tegevusest Lääne-Saaremaal ja Kipi-Koovi piirivalvekordonist

1993. aastaks oli enamik Vene sõjaväeosi Saaremaa pinnalt lahkunud (Eestist lahkusid viimased väeosad 31. augustil 1994).

Lääne-Saaremaa on üks väheseid Eesti piirkondi, mis sai Nõukogude sõjamasinat maitsta n-ö algusest lõpuni. Saarlased tegid Punaarmeeга tutvust juba enne sõja algust: 1939. aasta baaside lepinguga määratleti siinset rannikut kui strateegiliselt tähtsat piirkonda ning alustati rannakaitsepatareide ja lennuväljade ehitamist. Pärast sõda jätkati sõjaliste rajatiste väljaehitamist üha aktiivsemalt.

Kipi Koovi piirivalvekordon 1980. aastate alguses
Foto: Urve Vakkeri erakogu

Piirivalveväeosa staap ja tagalaüksused paiknesid Kuressaares, otseselt piiri valvanud kordonid (algul 33) aga mööda Lääne-Eesti saarestiku läänerrannikut.

Balti mere laevastikule võõrandati suured maa-alad Undvas, Kogulas, Kärlal, Jaagarahul ja Papi-saare sadamas ning kogu Vilsandi saar.

1960. aastate Lääne-Saaremaa militaarne üldpilt oli järgmine. Suurimaks baasiks jäi endiselt Karujärve. Seal asus ka raketivägede tehniline divisjon. Undvas tegutses lokaatoripolk, kes jälgis õhuruumi ja edastas teavet lennuväele. Samas külas oli ka merelaevastiku 10–15meheline vaat-luspunkt, kus kontrolliti merepealset ja -alust läänepiiri. Kureverre ehitati uus kompleks kolme maa-õhk-tüüpi raketiseadeldisega, mida teenindas 30–40 meest. Peale lennukite võis nende relvadega hävitada lähivetes sõitvaid laevu. Piirivalvurid „pesitsesid” Kõrusel, Kihelkonnal ning Austlas, Kipi-Koovil, Orikülas, Kuressaares jm. Jalgsi- ja ratsapatrullid liikusid ööpäeva ringi. Mööda rannaäärt kulges õhuliin (hiljem maa-alune kaabel), mille kaudu tehti väeosa korrapidajale regulaarselt ettekandeid.

Üks piirivalvekordon paigutati ka Kipi-Koovi külas Kapa tallu. Algul kasutasid piirivalvurid talu elumaju ja kõrvalhooneid, 1950. aastate keskpaigaks ehitati kunagise talu alale kivist kordonihoone ning laod, 1970. aastail valmisid uus ohvitseride elamu ja saun. Väikese piirivalvelinnaku territooriumil oli teisigi abihoneid – garaaž, kütusehooldla, kelder, kasvuhoone, samuti spordiväljak. Piiri valvamiseks vajalikest rajatistest seisis kordoniõuel vaatlustorn, teisel pool maanteed mere ääres oli aga õppusteks vajalik lasketiir.

Tänapäeval tegutseb Kapa talus turismiteenuseid pakkuv Kipi-Koovi Matkakeskus.

TORMIS JAKOVLEV, Nõukogude armee Lääne-Saaremaal ja selle suhted kohalike elanikega. – Saaremaa Muuseum: kaheaastaraamat 1997–1998. Kuressaare, 1999, lk 191–201.

1. Miks oli Saaremaal nii palju sõjaväeosi ja -baase? Tooge näiteid nende asukohtadest.

2. Mis on saanud nendest ehitistest, hoonetest ning valdustest tänapäeval?

3. Mis väeliigid olid Saare maakonnas esindatud Nõukogude ajal?

4. Millised tehnilised vahendid on piirivalvuritel tänapäeval ja olid Nõukogude ajal? Tooge näiteid.

Nõukogude ajal: _____

Tänapäeval: _____

5. Lahendage spiraalmõistus.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	15
45	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	59	16
44	83	114	115	116	117	118	119	120	121	122	95	60	17
43	82	113	136	137	138	139	140	141	142	123	96	61	18
42	81	112	135	150	151	152	153	154	143	124	97	62	19
41	80	111	134	149	148	147	146	145	144	125	98	63	20
40	79	110	133	132	131	130	129	128	127	126	99	64	21
39	78	109	108	107	106	105	104	103	102	101	100	65	22
38	77	76	75	74	73	72	71	70	69	68	67	66	23
37	36	35	34	33	32	31	30	29	28	27	26	25	24

1–9. Raketibaas Saaremaal. 8–14. Saar, mis jäi avatuks kohalikele kaluritele. 15–17. Riiklik Julgeoleku Komitee, venekeelne lühend. 18–27. Sõjaline. 28–33. Piirivalvepunkt või -üksuse paiknemise koht. 34–46. Undvas tegutsenud üksus. 46–53. Üksuse koht Kihelkonna vallas. 54–60. 1939. aasta ... leping. 59–65. Väeosa maandumine vastase maa-alale. 65–70. Tänapäevane valdkond osale endistele sõjaväeosadele. 71–77. Liikuv valvesalk. 77–84. Riigile truu. 84–94. Ohtlikust kohast lahkuma. 93–99. Väeliik. 100–105. Iseseisev väeüksus. 104–111. Varjatud vastutegutsemine. 112–120. Küla, kus tegutseb turismiettevõtte, endine piirivalvekordon. 119–123. Välisriiki sissesõiduluba. 122–127. Inseneriväe allüksuse sõdur. 125–130. Küla Orissaare vallas. 129–136. Väin Kuramaa ja Sõrve poolsaare vahel. 136–141. Nooremohvitseri kõrgeim auaste. 142–147. Väeosa asupaik Lümända vallas. 146–151. Võitlevate osaliste organiseeritud kokkupõrge. 152–154. Suurriik.

Kuivastu sadam

Kuivastu sadamast on kindlad teated 18. sajandist, mil selle kaudu hakati vedama posti. Ilmselt oli mingi sadamakoht ses paigas siiski juba varem.

1830. aastal ehitati Kuivastu sadamasse postijaam, 19. sajandil oli seal veel piirivalvekordon ja uisusaun. Suur osa sadamahoonest hävis Teise maailmasõja lahinguis, tänapäevani on säilinud üksnes 1840. aastail Kuressaare linnaarhitekti Carl Lorenzoni projekti järgi ehitatud L-tähe kujuline kõrtsihoone, mis on ühtlasi luuletaja ja keelemehe Villem Grünthal-Ridala sünnimaja.

Teise maailmasõja järel asus kogu Lääne-Eesti saarestik Nõukogude Liidu piiritsoonis. Kuivastu oli ainuke sadam, mille kaudu reisijad liikuma pääsesid. Kõik saabujad pidid Kuivastus läbima piirivalve kontrollpunkti. Saarele pääsesid ainult kohalikud elanikud, kellel oli passis vastav sissekirjutus, ning isikud, kellel oli ette näidata miilitsa luba. Loa võis saada see, kes oli tööülesannete tõttu lähetatud, või isik, kellele oli mõni kohalik elanik kutse saatnud. Saarele pääses ka turismibüroo bussireisidega. Sel juhul oli luba antud rühmale, mis tähendas, et tagasiteel pidid kõik nimekirjas olevad inimesed Kuivastus kohal olema. Niisugune asjakorraldus oli saarte elanikele täiesti vastuvõetav, sest tõhus kontroll hoidis eemale võõrad pahandusetegijad. Kui midagi juhtus, oli selge, et süüdlast tuleb otsida kohapealt. Aga saarlastele, kes olid mujale elama asunud, oli kodus käimine võrdlemisi tülikas, teistest rääkimata. Välismaalase pääsemine Nõukogude piiritsooni oli ülimalt haruldane.

Pärast Eesti iseseisvuse taastamist tehti katse säilitada kontroll saartele tulijate üle, kuid 1994. aastast see kaotati, kuna oli vastuolus Eesti seadustega. Saartel käijate arv on sellest ajast pidevalt kasvanud: 1990. aastate esimesel poolel ulatus see poole miljoni reisijani aastas, 21. sajandi esimese kümnendi lõpuks oli see kasvanud veel miljoni inimese võrra. Kui varem olid Kuivastule ja Virtule iseloomulikud pühadeaegsed kilomeetritepikkused autojärjekorrad, siis on alates 2010. aastast uute laevade liiniletulekuga olukord palju paranenud. 2007. aastal oli autode arv, mida aastas üle väina veeti, juba rohkem kui pool miljonit.

Pärast sõda ehitatud Kuivastu sadamahoone lammutati 1990. aastate alguses, uus valmis 1993. aastal (arhitekt Maret Tääker). Sadama nüüdisajastamine on jätkunud pidevalt. Viimased suuremad tööd lõppesid 2010. aastal ja olid seotud uute laevade liiniletulekuga.

Kuivastu sadam enne Teist maailmasõda
Foto: Muhu Muuseumi fotokogu

1. Mis ajast on pärit Kuivastu sadama ehitised?

2. Millega on eesti kultuurilukku läinud Kuivastu kõrts?

3. Mille poolest erineb Muhu- ja Saaremaale sõitmine Nõukogude ajal ning tänapäeval?

4. Miks oli Nõukogude ajal kontroll inimeste liikumise üle äärmiselt range?

5. Miks soovis kohalik elanikkond Nõukogude-aegset piirikontrolli ka iseseisvas Eestis säilitada?

6. Viimastel aastatel on pidevalt päevakorras silla või tunneli ehitamine mandri ja Muhumaa vahele. Nimetage nn püsiühenduse positiivsed ja negatiivsed küljed.

Poolt	Vastu

7. Mida peab arvestama saartele reisi plaanides?

Kuressaare linnateater

1911. aastal ostis Kuressaare Eesti Selts nn Meedla koja, mille oli 19. sajandi alguses ehitanud von Pollide suguvõsa. Kuressaare Eesti Selts (KES) oli arendanud eesti rahvuslikku kultuuri aastast 1886. Seltsil oli laulukoor, etendati näitemängu ning korraldati piduõhtuid. Suurim Esimese maailmasõja eelne üritus oli 1909. aastal peetud Saaremaa II laulupidu. Seltsi eesotsas seisis tol perioodil hilisem riigivanem Ants Piip, Karl Linnamägi ja Aleksei Niit. Pärast sõda, kui 1924. aastal asus Kuressaare Eesti Seltsi näitejuhi kohale Jaan Metua (1889–1945), edenes hoogsalt näitemänguharrastus.

Kuressaare linnateater 2012. aastal
Foto: Eda Maripuu

1935. aastal asutati poolkutseline Kuressaare teater, mille juhiks sai Narvast pärit Riivo Kuljus (1902–1968). Kuressaare teatriga oli seotud läänes tegutsenud eestlasest teatraal Aario Alfred Marist ning aastail 1939–1942 Helend Peep. Theo [Theodor] Maripuu lavastas Saksa okupatsiooni ajal Albert Kivikase „Nimed marmortahvil”, mis sai talle saatuslikuks nõukogude ajal: 1945. aastal vahistati ta proovi ajal ning ta suri represseerituna 1952. aastal. Pärast teatrijuhtide sagedast vahetamist ja kahe näitleja hukkamist ringreisi ajal lõpetas teater 1951. aastal tegevuse ning hoonet hakkas kasutama kultuurimaja.

Aastail 1963–1967 tegutses selles majas Saaremaa rahvateater, mis kolis koos kultuurimajaga 1967. aastal uude majja. Vana maja anti Nõukogude armee kasutada.

Eesti iseseisvuse saabumise ajaks olid klassitsistliku üldilmega majast säilinud ainult fassaad ja välisseinad. 1990. aastate alguses ehitati see arhitekt Merle Kinksi projekti järgi uuesti üles. Teatri-
maja avati Kuressaare linnateatrina 1999. aastal. Teatri direktoriks valiti Väino Uibo.

21. sajandi esimese kümnendi esimene pool kulus teatril oma koha otsimiseks Eesti teatrimaastikul. 2005. aastal sai Kuressaare linnateatri juhiks Piret Rauk, kelle juhtimise all on saavutatud stabiilsus. 2010. aasta teatripreemia sai Guido Kangur Kuressaare linnateatris lavastatud Arthur Milleri näidendi „Hind” kõrvalosa eest. Kaheteist aasta jooksul on Kuressaare linnateatris esietendunud üle kolmekümne lavastuse. Edukad ja vaatajaterohked on olnud suveprojektid.

OLAVI PESTI, Kuressaare teatri ajaloost: <http://www.kuressaarelinnateater.ee> (24.01.2013).

OLAVI PESTI, KÜLLI RIKAS, Saaremaa ajaloo- ja kultuurimälestised. Tallinn, 1991, lk 136.
Saaremaa. Loodus, aeg, inimene. 1. Tallinn, 2002, lk 296–297.

1. Täitke lüngad.

Kuressaare Linnateatri maja ehitati esialgu _____ majaks. Selle laskis ehitada _____

Aastal 1911 ostis selle maja _____, mis oli asutatud juba aastal _____. Seltsi tegevus oli seotud _____

Seltsi eesotsas on olnud eesti riigitegelane _____. Alates 1924. aastast kaldus rõhk _____, mis 1935. aastast sai poolkutseliseks. Teater suutis ka sõja ajal edasi tegutseda. Teatri näitleja ning lavastaja Theo Maripuu _____ 1945. aastal, sest oli lavastanud _____ näidendi _____.

Teater pidi toimetulemiseks käima pidevalt ringreisidel, mille käigus _____ näitlejad Marie Kei ja Arnold Eiman.

Teater suleti aastal _____, majas tegutses edasi _____.

1963. aastal asutati _____, mis hakkas samuti tegutsema _____. Aastal _____ kolis kultuurimaja uude majja Kuressaare keskväljakul. Vana maja läks _____.

Pärast _____ oli maja olukord _____.

Raskuste kiuste õnnestus _____ ja 1999. aastal avati _____, millel on olnud kolm juhti. Aastal 2005 valiti teatri etteotsa _____.

2. Mis stiilis on ehitatud Kuressaare Linnateatri maja?

3. Kuidas on 20. sajandi sündmused mõjutanud Kuressaare teatrielu? Millal olid teatrile head ja millal halvad ajad? Põhjendage oma arvamust.

4. Mis neist ja miks Kuressaare Linnateatri etendusi olete näinud? Millised ja miks teile meeldisid?

Pireti kivi

Gotlandi mehed olid vanal ajal Pöide kirikut ehitanud. Samal ajal ehitas kirikut ka Suur Töll, kellele konkurendid ei meeldinud. Suure Tõllu naine Piret hakkas suure kiviga Undva poole minema, et see Gotlandi meeste laevateele ette panna. Kivi pidi öösel salaja kohale toimetama, aga Piret jäi hiljaks. Kui kukk laulis, siis katkesid Pireti põllepaelad ning kivi langes maha ja on tänapäevani kukkumiskohas – Laimjala–Kuressaare maantee ääres Kõiguste teeristi lähedal. Kui seal end kolm korda vastupäeva keerutada ja lint puu külge siduda, läheb soov täide.

Muistendeid ja legende Saare-ja Muhumaalt. Koostanud Enda Naaber. Kuressaare, 1998.

Ookivi

Kuressaarest Kihelkonna maanteed mööda välja sõites on tee ääres kivi, mida Ookiviks kutsutakse. Oo tähendab hobust. Rahvasuu räägib, et vanapagan muutis enda hobuseks, röövis ühe magava Rootsinina küla neitsi ja hakkas teda põrgusse viima. Üks lind, kes seda nägi, hüüdnud: „Võtke neiuvaras kinni!” Suur Töll ruttas kohale ja lõi kolme pihlakase oksaga hobusele vastu kaela. Hobuse pea kukkus maha ja vajus maa sisse, keha muutus aga kiviks.

Muistendeid ja legende Saare-ja Muhumaalt. Koostanud ENDA NAABER. Kuressaare, 1998.
Meie Maa, 27.05.1997.
Saaremaa suvi, 2009.

Abruka ja küüditamine

Abruka rahvas aetud 1949. aasta märtsiküüditamise ajal kõik kokku ja saar tahetud tühjaks teha, et sinna Nõukogude sõjaväebaasi rajada. Ööl enne määratud päeva oli aga tuul jää Abruka ja Saaremaa vahele ajanud, nii et Abrukale ükski laev ei pääsenud ja Abruka rahvas oli pääsenud.

Abruka elanik REIN LEMBER, 2012. Kirja pannud EDA MARIPUU.

Ka 7–8 Abruka peret oli [1949. aastal] küüditatavate nimekirjas seisnud, nagu hiljem selgus. Kuid selle tragöödia hoidis ära meri, mis oli küüditamise päeval äkki ja ootamatult jäasuppi täis. [---]

1920. aastal oli Abruka mõis jaotatud 28 majapidamiseks ja 1921. aastal elas saarel 152 inimest. Sõtta jäi 7 meest ja paarkümmend Abruka elanikku põgenes Rootsi. Abrukale tuli pärast sõda sõrulas, kelle kodud sõja lõpu lahingutes hävisid.

MARI TUULIK, Abruka ajast aega. Abruka Muuseumi Selts, 2011.

Raegma Tondikivi Muhus

Muhus Raegma küla juures Kalmamäel on nn Tondikivi. Sellega on seotud rahvajutt, mille kohaselt lähedal asuvast perest pärit Kõrve Mihkel seal tontidega maadelnud. Tõele au andes ei olnud Mihkel just päris kaine. Naaberkülas Mälas asuvate muistsete põldude keskel asunud rahvajutu kohaselt hiiemägi ja sellel klaaskirik.

OLAVI PESTI, KÜLLI RIKAS, Saaremaa ajaloo- ja kultuurimälestised. Tallinn, 1991, lk 25.
Saaremaa ja Muhu muinasjäänused. Tartu, 1924, lk 137.
INDREK SIRP, Muistised ja rahvapärinus Muhus. – Saaremaa Muuseum: kaheaastaraamat 1999–2000. Kuressaare, 2001, lk 19–53.

Legend Rootsi kuningast

Rootsi Ynglingrite saagas on juttu sellest, kuidas kuningas Ingvar 600. aasta paiku läks itta sõdima, langes seal kohalike vastu peetud lahingus ja maeti kohta nimega Stein.

Seda, kus see Steini-nimeline koht võiks olla, me kindlalt ei tea. Arvatakse, et tegemist oli kivise kohaga, ja seetõttu hakkas Muhus Soonda külas sündinud Joosep Naaber arvama, et selleks paigaks võiks olla tema koduküla maadel asuv Tõllagi mägi, kus asus kivi, millel tema lapsepõlves olevat olnud ruunide moodi märgid. Kivi ei ole kahjuks säilinud ja mingit muud tõestust ei ole keegi siiani selle kohta leidnud ega otsinudki.

Rootsi kuninga matmispaiku on pärimuse kohaselt Muhu saarel vähemalt kaks: Tupenurme küla lähedal ja Piiri metsas. Lisaks teatakse Taani kuninga hauda Linnuse külas.

Võlla küla keskel asuva kiviristi alt kaevati 1909. aastal välja mehe luustik, kes oli maetud koos hobusega. Sealt mitte väga kaugel Leedumäel on leitud teise ligi kahemeetrise mehe püstiasendis luustik. Mees oli kindlasti ülikusoost, sellele viitasid koos temaga maetud mõök ja kuldsõrmus. Leedumägi oli püha koht, kus tehti leedutuld heinamaarjapäeva eelõhtul 1. juulil. Vanemal ajal Muhus jaanituld ei tehtudki. Jaanitule tegemise komme on levinud alles 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses. Hiljem on nimetatud ka jaanituld leedutuleks ja kohti, kus seda tehti, Leedumägedeks, kuigi alguses oli Muhus ainult üks Leedumägi, mis asus praeguse Hellamaa bussipeatuse lähedal. Rahvasuu räägib ka suurtest varandustest, mis sinna maetud on. Seda mäge on kaevatud ja tasandatud õige ohtralt, aga varandusi sealt päevavalgele tulnud ei ole. Mis aegade hämaruses või ööpimeduse varjus toimetatud on, seda me muidugi ei tea.

Leedumäele on ka hilisematel aegadel sõdade ohvreid maetud. Viimati tulid inimluud seal päevavalgele 2011. aastal.

LEMBIT JAANITS, SILVIA LAUL, VELLO LÕUGAS, EVALD TÕNISSON, Eesti esiajalugu. Tallinn, 1982, lk 255.

INDREK SIRP, Muistised ja rahvapärinus Muhus. – Saaremaa Muuseum: kaheaastaraamat 1999–2000. Kuressaare, 2001, lk 29.

Maadevahe jõgi

Mandril arvatakse, et Saare maakonna elanikud ei oska kõiki eesti keeles leiduvaid häälikuid välja rääkida. Paraku ei kehti see muhulaste ja suure osa Ida-Saaremaa elanike kohta.

Maadevahe jõgi Saaremaal oli keskajal Liivi ordu ja Saare-Lääne piiskopi valduste piirijõgi. Selle jõe kohta räägitakse, et ta olevat olnud nii lai, et õ-häälik sealt üle ei pääsenud. Tegelikult on õ-d seal kandis õpetanud muhulased, kes 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses Ida-Saaremaal endale müügis olevate mõisate maad ostsid. Ida poole jäävatel aladel ja Muhus ei ole õ hääldamisega probleeme. Lääne pool aga ei osata seda välja öelda tänaseni ja see tekitab kirjaliku väljenduse puhul probleeme, kui ei tea, millist tähte kasutada. Näiteks sõnas „öö”. Ka Sõrve kandis osatakse kahe hääliku vahel vahet teha ja Saaremaa kangelase nimi kirjutatakse ikka õ-tähega Suur Tõll, mitte Tõll, nagu läänepool öeldakse. Kuna õ-tähega kohanimedid on Saaremaal päris palju, siis tekib aeg-ajalt küsimus, kes selle otsuse teinud on, et peab kirjutama Kõljala, mitte Kõllala, Tõlluste, mitte Tõlluste jne.

Rahvasuu

Kihelkonna kiriku ehitamisest

Kihelkonna kiriku ehitamisest on palju juttu ka rahvapärimestes. Nimelt ei olevat algselt plaanis olnud kirikut ehitada üldse mitte orgu, kus see praegu asetseb, vaid hoopis mäele, kus asub kella-koda. Seal sündinud selle ehitamisega aga selline lugu, et see, mis päeval üles ehitatud, jälle öösel maha lammutatud. Kurivaim pole lasknud mitte natukestki ehitamisega edasi jõuda. Katsutud kõik kunstid ära, aga lõpuks nähti, et peab ikkagi kirikule uue koha välja valima.

SIRJE SIMSON, Kihelkonna kirik: http://www.eelk.ee/h_kihelkonna.html

Jaan Tõnisson Kuressaares

Kuressaare oli enne Esimest maailmasõda ning pärast sedagi saksakeelne ja -meelne linnake. Selle on ka Tammsaare nõrdinult ära märkinud.

Nikolai Kann on jutustanud, kuidas Jaan Tõnisson oli kuressaarlaste seas heas kirjas, kuna ta Riias aurulaev „Konstantini” esimeses klassis Kuressaarde tavatses reisida ja samal ajal nii laeval kui ka Kuressaares avalikult eesti keelt kõneles. 1897. aastal juhtus aga järgmine lugu: „... J. Tõnisson, magister Allik [Aleksander Allik (1868–1953) oli Kuressaares apteeker ja agar seltsielu tegelane, Kuressaare linnapea aastail 1928–1934] ja kaks teist kõrgema haridusega eestlast läksid kuursalongi, tellisid enesele kohvi ja kõnelesid eesti keelt. Kõik juhtumisi sealolevad sakslased ja venelased jäid tummaks, kui kuulsid nelja külastajat kõnelevat eesti keelt, mida harilikult räägiti vaid teenijaskonnaga, sest voorimees, käsitöeline ja poesell ja isegi saunamees pidid niipalju oskama saksa keelt, et sakslasel või kadakasaksal ei olnud temaga vaja kõnelda eesti keelt. Varsti ilmus nelja kõrgema haridusega eesti härrasmehe juurde kelner, kes palus neid lahkuda, sest siin räägitavat vaid saksa, vene või prantsuse keelt.”

MÄRT RAUD, Kaks suurt. Jaan Tõnisson, Konstantin Päts ja nende ajastu. Tallinn, 1991.

Kuivastu lood

Saartele sõites on vaja arvestada, et tegemist on „meretaguse asjaga” ja aega võib seetõttu kuluda planeeritust hoopis rohkem.

Kuivastust või Virtsust laevale pääsemisega on paljudel mitte just väga meeldivaid kogemusi. Ühel kohalikul elanikul, kelle rahakott ei lubanud endale laevalepääsu broneeringuga kindlustada, jäi ära reis Lihulasse Rein Rannapi kontserdile, kuna president Rüütli kaaskond oli nii suur, et tavajärjekorrast pääsesid laevale vähesed.

Üleriigiline uudis oli telestaar Maire Aunaste käitumine Kuivastus, kus ta omavoliliselt trügis laevale, põhjendades seda vajadusega jõuda Tallinna oma tütre esinemisele populaarses telesarjas „Laulud tähtedega”.

Uudisekännise ületas ka see, kui Keskerakonna esimees Edgar Savisaar laskis juba väljunud praami tagasi kutsuda.

Praam sõitis hilinevad Savisaare pärast sadamasse tagasi.

Meie Maa 29. jaanuar 2008. <https://www.meiemaa.ee/index.php?content=artiklid&sub=1&artid=21986&term=Savisaar>
Teletäht Aunaste trügis jõuga praamile.

Saarte Hääl 7. oktoober 2008. <http://www.saartehaal.ee/2008/10/07/teletaht-aunaste-trugis-jouga-praamile/>
Praami-Maire tembutab.

Saarte Hääl 8. oktoober 2008. <http://www.saartehaal.ee/2008/10/08/preami-maire-tembutab/>

Herman Aav (1878–1961)

Soome õigeusu kiriku pea Herman Aav on sündinud Muhumaal Hellamaa külas köstri-koolmeistri pojana. Aav õppis Hellamaa kihelkonnakoolis, Kuressaare linnakoolis ning Riia vaimulikus koolis ja seminaris. Selle lõpetas ta 1900. aastal, misjärel asus õpetajana tööle Haapsalus. 1904. aastal pühitseti ta preestriks ning ta oli 1923. aastani preester Lelles, Väandras ja Mustjalas. 1922. aastal valiti ta Soome õigeusu kiriku piiskopi abiks, 1923. aastal pühitseti Konstantinoopolis õigeusu kiriku piiskopiks. Seejärel valiti ta 1923. aastal õigeusu kiriku Karjala piiskopiks ning 1925. aastal Soome õigeusu kiriku peapiiskopiks. Piiskop Herman suri Soomes Kuopios. 1961. aastal avati talle mälestustahvel Mustjalas ning 1989. aastal Muhus Hellamaa kirikus. Tema mälestus on jäädvustatud ka Soomes Valamo kloostri välisseinal oleva mosaiiktehnika kujutisega.

AGO RULLINGO, Muhumaa. Loodus, aeg, inimene. Tallinn, 2001.

Eerik Haamer (1908–1994)

Maalikunstnik Eerik (Erich) Haamer sündis Kuressaares politseiametniku perekonnas. Eeriku vennad on pastor Harri Haamer ning insener Eugen Haamer, kelle ehitatud on Tartus Võidu ja Luunja sild.

Eerik õppis aastail 1919–1926 Saaremaa ühisgümnaasiumis, 1928–1931 Tartu ülikoolis kehalist kasvatust ja 1930–1935 kõrgemas kunstikoolis Pallas Nikolai Triigi õpilasena. Töötas ta joonistus- ja võimlemisõpetajana Tartu koolides ning aastail 1941–1944 õppejõuna Tallinna rakenduskunsti koolis.

Enne Teist maailmasõda kujutas ta oma maalidel peamiselt Saaremaa ja Ruhnu randlaste elu. 1944. aasta sügisel põgenes ta Nõukogude okupatsiooni eest paadiga Rootsi. Aastail 1945–1975 elas Eerik Haamer Göteborgis. Esialgu maalis ta Ruhnu-ainelisi mälestusmaale, kuid 1950. aastail hakkas realistlikult kujutama Rootsi ja Norra kalurite elu. Samast perioodist pärinevad ka monumentaalmaalid Lapimaa põhjapõdrakarjadest. Aastail 1958–1960 reisis ja maalis ta Hispaanias ning Portugalis. Tema 1970. aastate stiili on nimetatud sotsiaalkriitiliseks realismiks. Eerik Haameri hilisesse loomeperioodi kuuluvad Bohusläni kaljusid kujutavad seeriad. Tema tuntumate maalide seas on „Pime”, „Noor ema”, „Perekond vees” jt.

Eerik Haameri looming on esindatud Eesti kunstimuuseumis, Tartu kunstimuuseumis, Kaunase, Rooma ja Budapesti kunstimuuseumis, Stockholmi moodsa kunsti muuseumis ning Örebro ja Uddevalla maakonnamuuseumis Rootsis.

Eerik Haamer suri Rootsis ning on maetud Saaremaale Kudjape kalmistule.

Eesti kunsti ja arhitektuuri biograafiline leksikon. Peatoimetaja MART-IVO ELLER. Tallinn, 1996.

Aadu Hint (1910–1989)

Kirjanik Aadu Hint sündis Muhus Igakülas. Kirjaniku ema Mare Kolk oli pärit Muhust Külasema külast, meremehest isa Saaremaalt Lümanda vallast Kuusnõmme talust. Aadu Hint on olnud abi-elus poetesside Debora Vaarandi ja Minni Nurmega. Ka on neli (Päärn, Miina, Eeva ja Mare) tema kaheksast lapsest literaadid, noorim tütar Anu Hint aga moekunstnik.

Adolf Edmund Hindi koolitee algas Lümända algkoolis aastail 1917–1923 ning jätkus Saaremaa ühisgümnaasiumis 1923–1929. Seejärel töötas Hint kuni aastani 1936 Kihelkonna Rootsiküla algkoolis. Siis kolis perekond Tartusse, kus Hint töötas aastail 1936–1940 IV algkoolis.

Tartus suhtles Hint pahempoolsete vaadetega haritlaskonnaga. 1937. aastal astus ta kirjanike liidu liikmeks ja 1940. aastal kommunistliku partei liikmeks ning laskis ennast valida riigivolikogusse, mis Eesti iseseisvuse kaotuse 1940. aastal lõplikult vormistas.

Aastail 1941–1944 oli Hint Nõukogude Liidu tagalas, kus pidas mitut ametit, muu hulgas asutas ta Araali mere ääres eesti kalurite artelli. Pärast sõda töötaski ta aastail 1945–1946 Eesti NSV kaluriühistute liidu esimehena. Hiljem oli Hint vabakutseline kirjanik ja elas Tallinnas.

Aadu Hint oli valitud NSV Liidu Ülemnõukogu IX koosseisu saadikuks. Talle anti 1950. ja 1967. aastal Nõukogude Eesti preemia ning aastal 1965 Nõukogude Eesti rahvakirjaniku nimetus.

Hindi loomingu tähtsamad teosed on romaanid „Pidalitõbi”, „Vatku tõbilas”, „Tuuline rand” (neli köidet) ning noorsoojutustused „Vesse poeg” ja „Angerja teekond”.

Eesti biograafiline andmebaas ISIK: <http://www2.kirmus.ee/biblioserver/isik/index.php?id=635> (25.01.2013).
Eesti kirjarahva leksikon. Koostanud OSKAR KRUUS. Tallinn, 1995.

Johannes Hint (1914–1985)

Aadu Hindi vend Johannes Rudolph Hint oli eesti tehnikateadlane. Tema peamine leiutis oli ehitusmaterjal silikaltsiit, mille ta töötas välja desintegraatormenetlust rakendades.

Johannes Hint lõpetas 1933. aastal Saaremaa ühisgümnaasiumi reaalharu. Aastail 1933–1934 õppis ta Tartu ülikoolis matemaatikat, aastail 1935–1936 tehnikateaduskonnas ehitust. 1941. aastal lõpetas Johannes Hint ehitusinsenerina Tallinna polütehnilise instituudi, aastast 1963 sai tehnikateaduste doktoriks.

Aastail 1961–1966 juhtis Johannes Hint Silikaltsiidi Teadusliku Uurimise ja Projekteerimise Üleliidulist Instituuti ning 1974–1981 konstrueerimis- ja tehnoloogiabürood „Desintegraator”. Viimase ja Austria sõsarfirma Simmering-Graz-Paucker baasil moodustati 1977. aastal rahvusvaheline ühissetevõte „Dessim”. 1981. aastal vahistasid võimud ta fabritseeritud süüdistuste alusel. Pikk kohtuprotsess lõppes 1983. aasta detsembris. Sisuliselt poliitilisel protsessil mõisteti Johannes Hint süüdi mitmesugustes ametialastes kuritarvitustes. Karistuseks mõisteti talle viisteist aastat vabandusekaotust. Riiklikud autasud, aunimetus, teaduskraadid ning kutse võeti kohtu taotlusel ära.

Johannes Hint suri Patarei vangla haiglas 1985. aastal ja on maetud Metsakalmistule. NSV Liidu Ülemkohus rehabiliteeris ta 25. aprillil 1989, postuumselt taastati tema aunimetused ja teaduskraadid ning tagastati osa konfiskeeritud vara.

Eesti teaduse biograafiline leksikon. 1. köide. Peatoimetaja KARL SIILIVASK. Tallinn, 2000.
HOLGER KALJULAID, Johannes Hint: Ühe XX sajandi ausa mehe tragöödia. – Kultuur ja Elu, 2006, 3.

Oskar Kallas (1868–1946)

Folklorist, ajakirjanik ja diplomaat Oskar Philipp Kallas sündis Kaarma kiriku köstri perekonnas. Ta alustas sealsamas oma kodumajas kooliteed, mida jätkas Kaarma seminaris ja Kuressaares güm-

naasiumis. Aastail 1887–1892 õppis Oskar Kallas Tartu ülikoolis klassikalist filoloogiat. Ülikoolis astus ta Eesti Üliõpilaste Seltsi liikmeks.

1892. aastast sidus Kallas end Soomega, kus ta täiendas end Helsingi ülikooli juures ja tutvus oma tulevase abikaasa, rahvaluuleteadlase Julius Krohni tütre Aino Krohniga. 1901. aastal väitles ta end Helsingi ülikooli juures esimeseks eestlasest folkloristikadoktoriks.

Aastail 1901–1902 töötas Kallas Narvas ja Peterburis õpetajana. 1903. aastast asus ta tööle Tartus Postimehe juures, olles selle osanik ja peatoimetaja. Jaan Tõnissoni mõttekaaslasena oli ta üks vähestest, kelle erimeelsusi Jaan Tõnisson suutis taluda. Kallas oli esimese eestikeelse keskharidust andva kooli, Eesti Nooresoo Kasvatuse Seltsi tütarlastegümnaasiumi asutaja ning direktor aastail 1906–1908.

Aastail 1918–1922 oli Oskar Kallas Eesti Vabariigi saadik Soomes ning aastail 1922–1934 Suurbritannias ja Hollandis. 1929. aastal valiti ta Tartu ülikooli audoktoriks. Oskar Kallas on koos Jakob Hurdaga eesti rahvakunsti, rahvaluule ja rahvamuusika kogumisele alusepanija ning Eesti Rahva Muuseumi asutaja.

Kallase abikaasa Aino Kallas (1878–1956) oli soomekeelne soome-eesti kirjanik, kelle teosed on saanud inspiratsiooni Eesti, sealhulgas Saaremaa ajaloost. Aino Kallas tutvustas oma teoseid ja Eestit abikaasa diplomaadikarjääri ajal ka Euroopas ja Ameerikas.

Suurbritanniasse asumise järel Kallaste sidemed Saaremaaga vähenesid, oma puhkused veetsid nad neil aegadel hoopis Hiiumaal Kassaris. Oskar Kallas suri Stockholmis, Aino Kallas Helsingis. Mõlema hauad on Helsingis.

Eesti kirjarahva leksikon. Koostanud OSKAR KRUS. Tallinn, 1995.

Eesti kultuurilooline veeb. RUTT HINRIKUS, Oskar Philipp Kallas: http://kreutzwald.kirmus.ee/et/lisamaterjalid/ajatelje_materjalid?item_id=354&table=Persons (27.01.2013).

Nikolai Kann (1873–1948)

Haridustegelane Nikolai Kann on sündinud Muhus Hellamaa külas köstri-kooliõpetaja pojana nagu Herman Aavgi. Nikolai õppis Hellamaa kihelkonnakoolis ning Kuressaare elementaarkoolis ja gümnaasiumis, mille lõpetas 1896. aastal. 1901. aastal lõpetas ta Peterburi ülikooli, kus õppis romaani ja germaani keeleteadust ning ajalugu. Ülikooli lõpetamise järel töötas Nikolai Kann õpetajana Tallinnas, Riias ning Peterburis, õpetades ajalugu, saksa, ladina ja prantsuse keelt. Aastail 1915–1933 oli Nikolai Kann Tallinna I reaalkooli (hilisema poeglaste reaalgümnaasiumi) direktor.

1920. aastal oli Kann haridusminister ning aastail 1933–1936 haridus- ja sotsiaalminister, kellena viis ellu kutsehariduse suunda toetava koolireformi. Nikolai Kann kuulus kristliku rahvaerakonna liikmena Asutavasse Kogusse (1919–1920) ja oli selle hariduskomisjoni esimees. Ta on olnud Tallinna linnavolikogu liige, Tallinna põllumeestekogu esimees ning Eesti skaudiliikumise juht – 1921. aastast Eesti Skautide Maleva peavanem.

Kann on koostanud saksa-eesti sõnaraamatu ja saksa keele õpikuid ning oli „Üldise ajaloo” vihikute I–XXXII (1930–1933) toimetaja ja peamisi koostajaid.

Nikolai Kannu on autasustatud Eesti Vabariigi ning välisriikide ordenite, medalite ja aumärkidega. 1944. aastal emigreerus ta Saksamaale, kus ta 1948. aastal suri.

Nikolai vend Peeter Kann (1883–1943) oli eesti rahvusväeosade organiseerijaid ning suri represseerituna arvatavasti Permi oblastis Ussolski vangilaagris. Öde Olympiada Tustit oli eesti esimene kõrgharidusega naine apteekriametis. Ka kolmas vend Aleksander oli Eesti Vabariigi avaliku elu

tegelane. Perekonna vanim tütar olevat olnud keisri perekonnas ämmaemand ning sai seetõttu pärast isa surma õdesid-vendi koolitada.

AGO RULLINGO, Muhumaa. Loodus, aeg, inimene. Tallinn, 2001.

Jaan Klaar (1889–1943)

Kolme Vabadusristi ning Läti Karutapja ordeni kavaler Jaan Klaar oli sõjaväelane ja kaugsõidukapten. Ta sündis Muhumaal Viira külas Peedu talus. Pärast kohaliku ministeeriumikooli lõpetamist töötas Jaan Klaar lühemat aega Läänemaal kooliõpetajana (1905) ning seejärel madrusena Inglise-Ameerika-Austraalia laevaliinidel (1908–1910) ja tüürimehena ümber maailma reisival Norra parklaeval Saturnus (1910–1912). 1913. aastal lõpetas Jaan Klaar Paldiski merekooli ja 1916. aastal Kroonlinna mereväelipnike kursused. Vabadussõja ajal sai temast 1918. aasta lõpul suurtüki-laeva Lembitu komandör ning ta teenis laeval 1921. aastani. Ta oli 1919. aastal Eesti merejõudude juhataja ajutine kohusetäitja ning paistis 1919. aastal silma Daugavgriva kindluse purustamisel Daugava suudmes.

Jaan Klaar juhatas ka Lembitu ja Lennuki madrustest moodustatud 110mehelist karistussalka 1919. aasta Saaremaa mässu mahasurumisel. Aastail 1921–1935 oli ta Balti Päästeseltsi rannasõiduliinide juhataja; 1935. aastal astus kapteni auastmes tagasi tegevväkke.

Jaan Klaar oli Tallinna linnavolikogu liige, Eesti Vabadussõjalaste Liidu Tallinna osakonna juhatuse esimees ning kuulus aastail 1937–1939 Hispaania piirikontrollikomisjoni, olles peakontrollametnik Prantsusmaal.

15. juunil 1940. aastal pidasid Balti punalaevastiklased Jaan Klaari kinni Soome lahel, kui ta oli paadiga teel Toila-Orule president Pätsi juurde. Võimalik, et ta valmistas ette presidendi lahkumist Eestist. Jaan Klaar hukkus represseerituna GULAGis.

AGO RULLINGO, Muhumaa. Loodus, aeg, inimene. Tallinn, 2001.

Villem Grünthal-Ridala (1885–1942)

Villem Grünthal-Ridala on eesti luuletaja, tõlkija ja filoloog. Tema luuletajanimi Ridala on valitud Saaremaa küla järgi, kust kirjaniku suguvõsa pärit oli.

Villem Grünthal sündis Kuivastu kõrtsihoones kõrtsmiku pojana. Kuivastus möödusid tulevase kirjaniku esimesed viis eluaastat. 1890. aasta paiku loobus Grünthali isa Kaarel kõrtsipidamisest ja asus kaupmeheks Hellamaale, kus algas tulevase kirjaniku koolitee õigeusu kihelkonnakoolis. 1895. aastal jätkas ta haridusteed Kuressaares – algul Eisenschmidt'i erakoolis ning aastail 1897–1905 gümnaasiumis. Tutvunud Gustav Suitsuga, hakkas ta saatma kaastööd Noor-Eesti albumile. 1905. aasta sügisel siirdus Villem Grünthal Helsingi ülikooli õppima soome keelt ja kirjandust, rahvaluulet ning Põhjamaade ajalugu.

1905. aasta revolutsiooni ajal vangistasid karistussalklased ta kõigepealt Saaremaal ja teist korda Läänemaal Risti jaamas. Villem Grünthal paigutati Tallinna Toompea vanglasse, kus ta kohtus Friedebert Tuglasega. Ta vabanes 1906. aasta kevadel.

Helsingi õpiaastail ilmus tema esimene luulekogu „Villem Grünthali laulud”. Suviti kodumaal käies tegi ta pidevaid keeleuurimisretki Saaremaale, peatudes kodusaares Muhus. 1909. aastal lõpetas

Grünthal Helsingi ülikooli ja 1911. aastal anti talle seal filoloogiamagistri kraad. Pärast lõpetamist töötas ta aastail 1910–1919 Tartus eesti keele õpetajana. Tartu päevil ilmus kirjaniku esileküündivaim luulekogu „Kauged rannad”.

Alates 1919. aasta sügisest jätkas Villem Grünthal Tartu ülikooli teadusliku stipendiaadina Helsingis enda täiendamist keeleteaduse alal. 1923. aastal sai temast Helsingi ülikooli eesti keele ja kirjanduse lektor, kellena ta tegutses surmani 1942. aastal Helsingis.

Villem Grünthal on koostanud õpikuid koolidele, antoloogia „Valik eesti rahvalaulusid”, avaldanud folklooriuurimusi, artikleid keeleteadusest ja arvustusi, tõlkinud kirjandust mitmest keelest. Oma loomingus võttis ta kasutusele uusi sõnu, mis on pärit eesti murretest ning soome keelest. Hulk neist on eesti keeles nii tavaliseks muutunud, et raske on ette kujutada, kuidas nendeta läbi saadi. Niisugused sõnad on näiteks *eos*, *halisema*, *himur*, *hurmama*, *hääbuma*, *ihar*, *jõhker*, *kangastuma*, *luide*, *põgus*, *rõve*, *sukelduma*, *ulgumeri*, *valdama*, *veetlema*, *ülev*.

1899. aastal olid Villem Grünthali vanemad asunud elama Viira külasse, kuhu Kaarel Grünthal oli ehitanud ruumika kauplusehoone, mida muhulaste seas tuntakse Rüündali või Kaarli poena. Pärast sõda asus selles majas Muhu haigla, hiljem juuksur ja villavahetuspunkt. Praegu on maja taas kirjaniku perekonna valduses.

AGO RULLINGO, Muhumaa. Loodus, aeg, inimene. Tallinn, 2001.
Eesti kirjarahva leksikon. Koostanud OSKAR KRUUS. Tallinn, 1995.

Viktor Kingissepp (1988–1922)

Enamlasest revolutsionäär Viktor Kingissepp sündis Saaremaal Marientalis. Hariduse omandas ta aastail 1898–1906 Kuressaare gümnaasiumis ja 1906–1908 Peterburi ülikoolis. Alates 1906. aastast kuulus ta Venemaa Sotsiaaldemokraatlikku Töölisparteisse, olles selle enamliku suuna toetaja ehk bolševik. 1914. aastal saadeti Viktor Kingissepp asumisele. Aastail 1916–1917 oli ta Taga-Kaukaasias sanitaarrongi ülem, alates 1917. aastast tegutses Narvas ja Tallinnas enamliku agitaatori ning organisaatorina. Enamliku oktoobripöörde ajal oli ta Eestimaa sõjarevolutsioonikomitee aseesimees, 1918. aastal tegutses ta kontrrevolutsiooni vastu võitlemise ülevenemaalises komisjonis. Alates 1918. aasta lõpust organiseeris Viktor Kingissepp illegaalselt Eestis kommunistlikku liikumist. Viktor Kingissepp vangistati ja hukati Eesti Vabariigi välikohtu otsusel ööl vastu 4. maid 1922.

Esimesest abielust Berta Ringsmanniga oli Kingissepal kaks poega. Poeg Sergei saabus pärast 1940. aasta riigipööret Eestisse ja määrati NKVD (Nõukogude Liidu Siseasjade Rahvakomissariaadi) eriosakonna ülemaks Eestis. Seda positsiooni kasutas Sergei, et oma oma isa surma eest „süüdlastele” veriselt kätte maksta.

1952. aastal nimetati Kuressaare linn Kingissepaks ja Saare maakond Kingissepa rajooniks. 1988. aastal taastati mõlema ajaloolised nimed.

Eesti biograafiline andmebaas ISIK: <http://www2.kirmus.ee/biblioserver/isik/index.php?id=1257> (27.01.2013).
Eesti kirjarahva leksikon. Koostanud OSKAR KRUUS. Tallinn, 1995.

Johannes Aavik (1880–1973)

Johannes Aavik sündis Põide kihelkonnas Randvere külas Nurga vabadikukohal. Aaviku isa oli Kõiguste vallakirjutaja. Randveres möödusid tulevase keelemehe esimesed seitse eluaastat. 1888. aastal asus Johannes elama onu juurde Kuressaarde.

Kuressaares lõpetas Aavik 1902. aastal gümnaasiumi, kus ta peale kohustuslike saksa, vene, prantsuse, ladina ja kreeka keele õppis veel inglise ja soome keelt. Edasised õpingud viisid Johannes Aaviku Tartu ülikooli, sealt Venemaale ning kraad anti talle Helsingi ülikoolis. Aavik oli üks Noor-Eesti liikumisele alusepanijaist.

Aastail 1919–1926 elas ja töötas Aavik taas kodusaarel, olles Kuressaares gümnaasiumi õpetaja. Eesti iseseisvuse alguses pidas ta suvekursusi maakoolide õpetajaile. Aastail 1926–1934 töötas Aavik Tartus ja 1934. aastast koolide peainspektorina Tallinnas. 1944. aastal oli Aavik sunnitud nagu paljud eesti haritlased kodumaalt lahkuma. Ta suri Stockholmis kõrges vanuses.

Johannes Aavik pani aluse moodsale eesti keelele. Aaviku eesmärgid olid keele väljendusrikkus, rahvuslik omapära ja ilu. Nende ideaalideni jõudmiseks rikastas Aavik sõnavara murde- ja laensõnadega, lõi ise uusi sõnu, täiustas morfoloogiat ning ortograafiat jne.

Organist, muusikapedagoog ja helilooja Joosep Aavik (1899–1989) oli Johannes Aaviku onupoeg, kes õpingute järel Tallinna konservatooriumis tuli 1929. aastal tagasi kodulinna, kus ta töötas Laurentiuse kiriku organistina, kooliõpetajana, koorijuhina ja dirigendina, olles korduvalt laulupidude üldjuht. Kuressaares tegutseb Saaremaa Muuseumi filiaalina Aavikute majamuuseum.

Eesti biograafiline andmebaas ISIK <http://www2.kirmus.ee/biblioserver/isik/index.php?id=8> (27.01.2013).
Eesti kirjarahva leksikon. Koostanud OSKAR KRUUS. Tallinn, 1995.

Aira Kaal (1911–1987)

Aira Kaal sündis Saaremaal Uuemõisa vallas Mui külas Tiidu talus. Tema haridustee algas Tornimäe ja Uuemõisa algkoolis ning jätkus Kuressaares gümnaasiumis ja Tartu ülikooli filosoofiateaduskonnas. Ta oli nn juunikommunist ning evakueerus Teise maailmasõja ajal Nõukogude tagalasse. Aastail 1945–1950 töötas Aira Kaal marksismi-leninismi õppejõuna Tartu ülikoolis.

1939. aastal abiellus Aira Kaal Inglise kommunistliku partei liikme Arthur Robert Hone'iga, kellega ta tutvus Londonis ning kes järgnes talle sõna otseses mõttes viimasel minutil enne sõja puhkemist 1939. aastal Eestisse. Sõja ja Nõukogude režiimi tõttu ei pääsenud ta enam tagasi kodumaale ning töötas õppejõuna Tartu ülikoolis.

Aira Kaal oli Eesti Kirjanike Liidu liige aastast 1944 ja Nõukogude kommunistliku partei liige aastail 1940–1951. Vahepeal heideti ta parteist välja, ent tema liikmesus taastati 1955. aastal. 1980. aastal kirjutas Aira Kaal alla 40 kirjale, mida näiteks Debora Vaarandi ei teinud.

Aira Kaalu vennalapsed on Tallinna loomaiaia direktor Mati Kaal, poliitik Vambo Kaal ja Adamson-Ericu muuseumi direktor Ülle Kruus.

Kirjanikuna on Aira Kaalu loomingut paremik seotud kodukohaga Saaremaal. Ta oli koos Juhan Smuuli ja Juhan Peegluga selle temaatika esimesi kilbile tõstjaid nõukogudeaegses kirjanduses. Nagu Debora Vaarandi ja Juhan Smuuli värsse on ka Aira Kaalu luulet viisistatud.

Eesti biograafiline andmebaas ISIK: <http://www2.kirmus.ee/biblioserver/isik/index.php?id=653> (27.01.2013).
Eesti kirjarahva leksikon. Koostanud OSKAR KRUUS. Tallinn, 1995.

August Mälk (1900–1987)

August Mälk oli pärit Lääne-Saaremaalt Kipi-Koovilt Vähiku talust. Ta lõpetas külakooli ja Lümanda ministeeriumikooli, mille direktor ta oli aastail 1925–1935.

August Mälgu esimene eluperiood kulges „koos rahvaga”, sest peale koolitöö oli ta seotud inimestega sünnist surmani – näitemängud, matmised, ristimised jpm. Pärast Teist maailmasõda põgenes August Mälk perega Rootsi, kus tema elu kulges „koos raamatutega”: ta töötas arhiivis ja kirjutas veel vähesel määral.

August Mälk oli fenomenaalse mäluga ning raamatud valmisid tal peas, kui ta kõndis ringi õues või toas. Noor tulevane kirjanik luges väga palju – sageli kogu öö, nii et hommik algas tihti südamepöörtusega, mistõttu ta puudus tihti koolist. Teda peeti hooletuks ja tema elukombeid kolmevääriliseks.

Mälk oli rannakirjanik, näidendites n-ö rahvatükkide algataja, samuti üks ajaloolise romaani alustajaid Eestis. Kokku ilmus kirjanikul ligi 50 romaani, juttu, novelli ja näidendit. Suure populaarsuse saavutasid rannaromaanid „Õitsev meri”, „Taeva palge all”, „Hea sadam” jpt. „Jutte lindudest” on tema ainuke noorsooraamat, mis on kirjutatud Vaika saartel kogutud ainekust. Tema viimane romaan ilmus 1978. aastal. Rootsis oli ta aastaid Välis-Eesti Kirjanike Liidu esimees.

Kuigi August Mälk ja Aadu Hint elasid lähestikku ning kirjutasid samast ainekust (või ehk just selle tõttu), ei suhelnud nad omavahel. Võib-olla pidas Mälk kümme aastat nooremat Hinti tol ajal kirjanduspöllul veel roheliseks, viimane ei söandanud aga oma loominguliste katsetustega nimekat kolleegi tülitada. Alles aastakümneid hiljem külastas Hint Mälku tema viimases elupaigas Stockholmis.

VASSILI AUVÄÄRT, August Mälk 100. – Meie Maa, 14.10.2000.

Eesti kirjarahva leksikon. Koostanud OSKAR KRÜS. Tallinn, 1995.

Lümanda vald. Koostanud MANIVALD JÕGI. Lümanda, 1998, lk 35–37.

FRITZ MATT, Mälestuskilde August Mälgust. – Meie Maa, 04.10.2010.

Juhan Smuul (1922–1971)

Juhan Smuul sündis Muhu saarel Koguva Toomal oma isa üheteistkümnenda lapsena. Temast pidi saada talu pärija ja põllumees, kuid sai hoopis merekirjanik, publitsist ning ühiskonnategelane.

Juhan Smuul õppis aastail 1930–1936 Piiri algkoolis ning pärast seda lühikest aega Järvamaal Jänedal põllutöökoolis. Õpingud katkesid tervislikel põhjustel ja sellega lõppes ka tema haridustee. 1941. aastal mobiliseeriti Juhan Smuul Punaarmeele, kus tal õnnestus haigestumisest hoolimata ellu jääda ning avaldada oma esimene luuletus „Mu noorim õde”. Pärast toibumist oli ta tegev ajalehe Rahva Hääl toimetuses.

Sõja järel töötas ta lühemat aega Sirbi ja Vasara toimetaja asetäitjana ning ajakirja Pioneer toimetajana Tallinnas. Alates 1947. aastast oli ta vabakutseline kirjanik.

Juhan Smuul oli kaks aastakümnet Eesti Kirjanike Liidu eesotsas ja NSVL Ülemnõukogu ja ENSV Ülemnõukogu saadik. Ta on saanud mitu toonast kõrget autasu ja tunnustust, muu hulgas Stalini (1952) ja Lenini preemia (1961) ning Eesti NSV rahvakirjaniku aunimetuse (1965).

Juhan Smuuli võib kõhkluseta nimetada rahvakirjanikuks. Tema loomingulise olulisim lähtepunkt ja inspiratsiooniallikas oli koduküla, mille inimesed ja teemad ta lugejaile mahlaka huumoriga lähedaseks oskas kirjutada. Olulise tähendusega tema loomingule on olnud ka merereisid: heeringalae-

vaga Põhja-Atlandile 1955, polaarekspeditsioonilaevaga Antarktisesse 1957–1958, uurimislaevaga Jaapani merele 1959, Teravmägedele 1960.

Juhan Smuuli tähtsamad teosed on „Tormi poeg”, „Järvesuu poiste brigaad”, „Poeem Stalinile”, „Mina – kommunistlik noor”, „Kirjad Sõgedate külast”, „Jäine raamat” (reisipäevik Antarktikast), „Jaapani meri, detsember” (reisipäevik), „Muhulaste imelikud juhtumused Tallinna juubelilaulupeol” ning „Muhu monoloogid”.

Juhan Smuul oli abielus tõlkija Ita Saksa, luuletaja Debora Vaarandi ning raadiosaadete toimetaja Ellen Noodaga. Järetulijaid tal ei olnud.

Eesti kirjarahva leksikon. Koostanud OSKAR KRUUS. Tallinn, 1995.

Koguva küla. Juhan Smuuli muuseum. Koostanud MARTIN KIVISOO. Koguva, 1985.

Muhu Muuseumi kodulehekülj: http://www.muuseum.ee/juhan_smuul.html (27.01.2013).

Debora Vaarandi (1916–2007)

Poetess Debora Vaarandi suguvõsa oli pärit Saaremaalt ja Hiiumaalt, kuid luuletaja ise sündis Võrus, kus tema isa oli postiametnik. Peagi kolis pere tagasi Saaremaale Saikla külla Eeru tallu, kus elas ema pere. Aastail 1922–1927 elas pere Tallinnas, kuid suved veetis Debora ikka Saiklas vana-isa ja vanaema juures. 1927. aastal asuti elama Laimjala valda, kus isa hakkas talu pidama. Kaks aastat elas pere endise mõisahoone, praeguse vallamaja keldris. 1929. aastal lõpetas Debora Kahtla algkooli ning 1935. aastal Kuressaares gümnaasiumi, aastail 1936–1941 õppis Tartu ülikooli filosoofiateaduskonnas. 1940. aastal asus ta tööle Rahva Hääles, oli ka Sirbi ja Vasara toimetaja. Aastail 1940–1990 kuulus ta Nõukogude Liidu kommunistlikusse parteisse. Alates 1946. aastast oli ta vabakutseline kirjanik, kellelt aastail 1945–2000 ilmus seitse luulekogu: „Põleva laotuse all”, „Kohavrand”, „Selgel hommikul”, „Unistaja aknal”, „Rannalageda leib”, „Tuule valgel” ja „See kauge hää”.

Debora Vaarandi oli ka viljakas tõlkija. Nõukogude ajal oli tandem Vaarandi ja Smuul pikka aega Eesti kirjanduse lipulaev. Vaarandi elas pika elu ning jäi oma põhimõtetele truuks kuni surmani.

Eesti kirjarahva leksikon. Koostanud OSKAR KRUUS. Tallinn, 1995.

DEBORA VAARANDI, Aastad ja päevad. Tallinn, 2006.

Aavikute majamuuseum

Vallimaa tänav 7, 93812 Kuressaare
tel 455 7583
Saaremaa Muuseumi filiaal

Angla Tuulikumägi

Angla küla, Leisi vald
MTÜ Angla Tuulikumägi
Talve 77, 93816 Kuressaare
tel 505 0434, 5199 0265
e-post angla@kylastuskeskus.ee
www.anglatuulik.eu

Säilinud veskid on pärit 19. sajandi lõpust. Angla Tuulikumägi on olnud nii viljajahvatamise kui ka kohaliku seltsielu koht. Kolhooside ajal tuulikud ühistati ja jäid seisma. Hilisemal ajal võeti tuulikud muinsuskaitse alla ning restaureeriti aastail 1984–1985. Aastail 2008–2010 on renoveeritud kõik neli pukktuulikut ja Hollandi tuuleveski. Vilidu tuulik jahvatab tuule jõul jahu ning Hollandi tuuleveskis on neljal korrusel avatud piirkonna veskikultuuri ajalugu ja põllumajandust tutvustav ekspositsioon. Projekti „Karja Põllumajanduse ja Pärandkultuurikeskuse väljaarendamine piirkonna konkurentsivõime tugevdamiseks” valmimist toetati Euroopa Regionaalarengu Fondist regionaalvaldkonna piirkondade konkurentsivõime tugevdamise meetme raames.

Bulla maja

Iide küla, 93102 Torgu vald
tel 457 0450

Peterburis tegutsenud imperaatorlikule fotograafile Carl Oswald Bullale (1854–1929) kuulunud majas saab näha tema elule ja tegevusele pühendatud ekspositsiooni. Praegu tegutseb majas vallavalitsus.

Jööri külamuuseum

Madise talu, Jööri küla, 94332 Valjala vald
tel 513 6998

Muuseum avati 22. augustil 1998. aastal Jööri külas Madise talu aias. Väljapanek paikneb mujalt toodud ning ümber ehitatud ajaloolises aidahoones ja selle ümber. Valdavalt on eksponeeritud kohalikku aja- ja kultuurilugu kajastavaid etnograafilisi esemeid. Sellest kohast parkümmend meetrit eemal asus Jööri palvemaja, mis oli aastast 1771 vennaste diakoni asukohana vennastekoguduste (hernhuutlaste) tähtsaim keskus Saaremaal.

Kaali külastuskeskus

Kaali küla, 94102 Pihtla vald
tel 459 1184, 506 9515, 5308 8607, 505 0434
e-post kaali@kylastuskeskus.ee
www.kylastuskeskus.ee

Kaali kraatrite väljale planeeriti juba kümneid aastaid muuseumihoone ehitamist. 2002. aastal asutatud MTÜ Kaali Külastuskeskus viis planeeritu ellu.

2005. aasta suvel avati Kaali kraatri kõrval Kaali külastuskeskus, mis on ehitatud traditsioonilisi ehitusvõtteid kasutades. Nii sise- kui ka välisseinad on laotud käsitsi tahutud paekivist, laed ning katused on puidust. Hoones asuvad meteoriitika- ja paekivimuuseum, konverentsisaal, väike hotell, saun ning kauplus.

Mihkli talumuuseum

Viki küla, 93401 Kihelkonna vald
tel 454 6613
e-post mihkli@muuseum.tt.ee
www.saaremaamuuseum.ee

Muuseum asub Vikil, Kuressaarest 28 km Kihelkonna poole. Mihkli talu on tüüpiline Lääne-Saaremaa talu. Enamik tänaseni säilinud hooneist on pärit 19. sajandi keskelt. Suurema osa eksponaatidest on valmistanud talupere kuue põlvkonna jooksul. Hoonekompleksi kuulub elumaja (vundamendita palkmaja), rehielamu, ratastemaja, sepikoda, suveköök, kaks aita ja suitsusaun. Hooneist paarisaja meetri kaugusel asub pukktuulik.

Miilaste talu vanavarakogu

Kehila küla, 93437 Kihelkonna vald
tel 520 1397

Turismitalu kõrvalhoonetes on eksponeeritud peamiselt merenduse ja kalandusega seotud etnograafilisi esemeid. Suurem osa vanavarast pärineb samast talust, ülejäänud on omanik kogunud mujalt Saaremaalt ning allvee-ekspeditsioonidelt.

Muhu Muuseum

Koguva küla, 94724 Muhu
tel 454 8872
e-post muuseum@muhumuuseum.ee
www.muhumuuseum.ee

Koguva küla Muhu saare läänerannikul on Eesti talurahvaarhitektuuri üks väljapaistvamaid näiteid, mis paelus etnograafide tähelepanu juba 20. sajandi alguses. See omapärase maastikus paik-

nev üsna hästi säilinud taluehitistega küla oma mõnevõrra erandliku ajalooga on Eestis tuntud eelkõige kirjanik Juhan Smuuli sünnikohana. Koguva sai populaarseks reisisihiks juba kirjaniku eluajal ning esimene ekspositsioon avati tema sünnikodus kohe pärast kirjaniku surma 1971. aastal. 1973. aastal avati Juhan Smuuli muuseum praeguse Saaremaa Muuseumi filiaalina. 1979. aastal eraldati muuseumile 30,4 hektarit maad ning muuseum nimetati ümber J. Smuuli memoriaal- ja Koguva vabaõhumuuseumiks. Alates 1990. aastast kannab muuseum Muhu Muuseumi nimetust ning on Muhu valla asutus.

Neemi küla dendraarium

Neemi küla, 94537 Pöide vald
tel 503 2762
www.rmk.ee

Sepp Mihkel Rand alustas 1925. aastal 0,4 hektari suurusele viljatule paerähakünkale iluaia rajamist. Kolme aastakümne jooksul pani ta aeda kasvama üle saja puu- ja põõsaliigi.

Orissaare militaarmuuseum

tel 5669 9983, 453 3814

Ruhnu muuseum

93001 Ruhnu
tel 56221913
e-post: rahvamaja@ruhnu.ee

Ruhnu muuseumis näeme umbes kolmesada ruhnlastele kuulunud tööriista ja tarbeeset ning stendidel fotosid ja tekste saare omapärasest ajaloost ning loodusest. Haruldased eksponaadid on hülgeküttide kuni kaheksa tuhande aasta vanused kvartsist tööriistad, puukiriku lohepeakujuline tuulelipp (1644), rootslastest põliselanike valmistatud hülgepüss jpm. Vaadata saab videoprogrammi Ruhnu ajaloost. Taastamisel on ligi kahe sajandi vanune Korsi talu, mis on Eestis ainulaadne oma vundamendita pikihoone ja kүүrkatuse poolest.

Saaremaa Muuseum

Lossihoov 1, 93815 Kuressaare
faks 455 7556
tel 455 4463
e-post: muuseum@muuseum.tt.ee
www.saaremaamuuseum.ee

Sakla kolhoosimuuseum

Sakla küla, 94315 Valjala vald
tel 459 5825

Sääre ajalootuba / Sõrve militaarmuuseum

Sääre küla, 93249 Torgu vald
tel 513 0921

Sõrve militaarmuuseum asub Sõrve sääre tipus, endises piirivalveohvitseride elamus. Kohaliku ajaloo parandi säilitamiseks ja tutvustamiseks loodud väikeses muuseumis võib näha nii kohalikku eluolu kui ka siinsete paikade militaarjalugu tutvustavaid väljapanekuid. Ajalootoast leiab nii vana kivist koolitahvli, jupikese Rootsi sõjalaevast kui ka ajahambast puretud püsse. Ajalootoa juurest algab õpperada, mis tutvustab piirkonna militaarset ajalugu.

Viidumäe looduskaitseala keskus

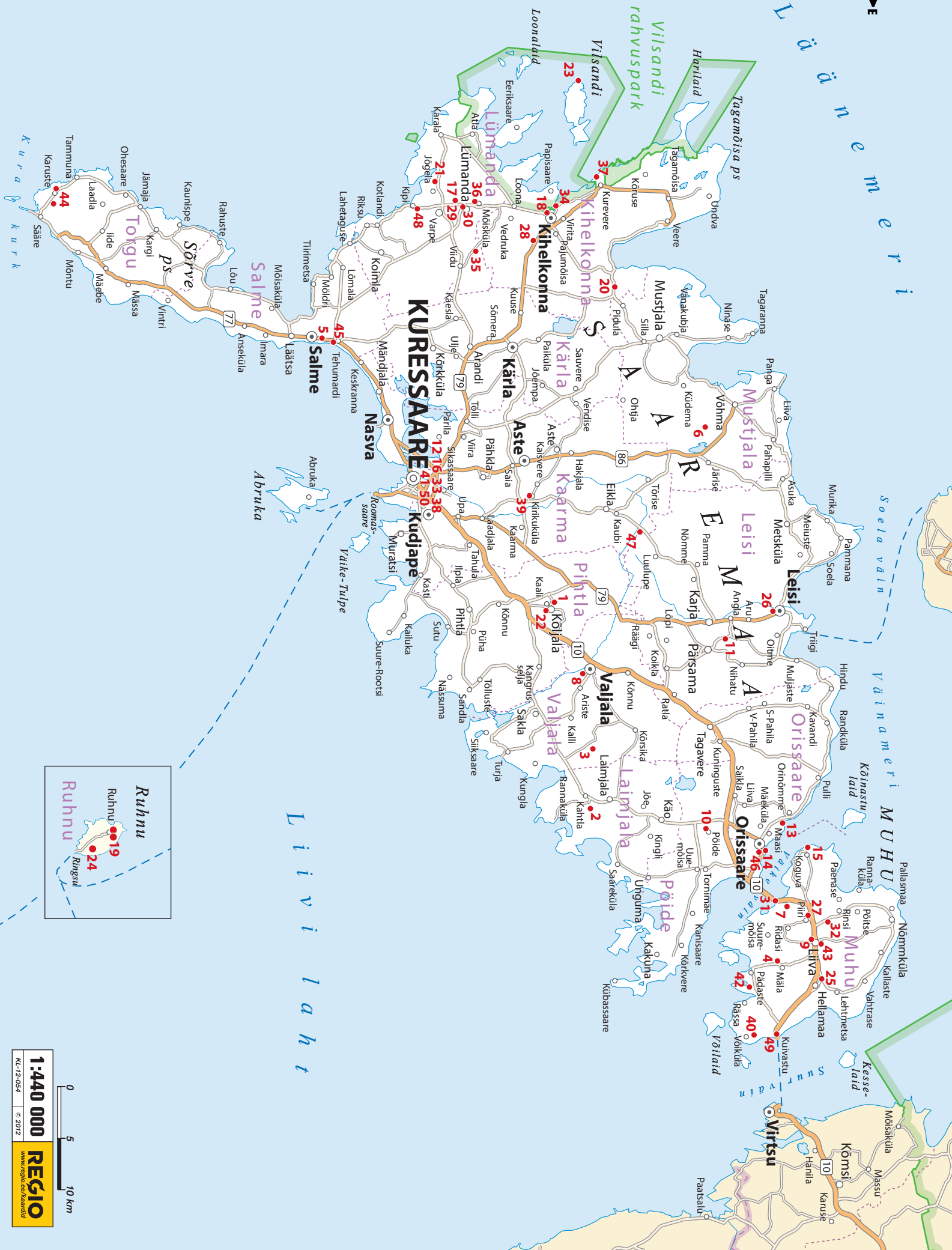
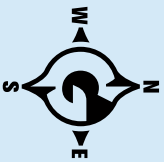
Viidu küla, 93343 Lümanda vald
tel 457 6442
www.viidumae.ee

Saaremaa lääneosas paikneb ligi 1900 hektari suurune Viidumäe looduskaitseala. Merepinnast 54 meetri kõrgusele, Saaremaa kõrgeimale kohale on rajatud vaatetorn, mille tipust on näha kogu looduskaitseala. Liigirohke loodusega tutvumiseks tuleb aga laskuda tagasi maapinnale. Sealsestel matkaradadel on võimalik tutvuda piirkonnale omase loodusega – viinamäetigude ja Saaremaa robirohuga, mida ei kasva kusagil mujal maailmas. Viidu külas asub looduskaitseala keskus, kus võib tutvuda piirkonna ajaloo. Praeguse keskuse kohal töötas aastail 1904–1946 Audaku leprosoorium.

Vilsandi rahvuspark

Rahvuspargi keskus
Loona mõis I
Loona küla, 93415 Kihelkonna vald
tel 454 6880
www.rmk.ee

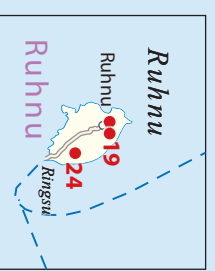
Loona mõisa endises karjakastellis on Vilsandi rahvuspargi keskus ja näitusemaja. Loona mõisa peahoone on ehitatud 17.–18. sajandil. Tänapäeval tegutsevad selles majutusasutus ning reisikorraldaja Pärimusmatkad, kes pakub loodusmatku.

- NR NIMI**
1. Kaali meteoriidikraater
 2. Asva ja Ridala pronksiaegsed asulakohad
 3. Tõnija Tuulingumägi ja Lepna katkuauk
 4. Muhu Ussimätra kalme
 5. Salmne muinasaevad
 6. Tuiu Rauasaatmenäed
 7. Muhu linnus
 8. Vajjala maalin
 9. Muhu kirik
 10. Põide kirik
 11. Karja kirik
 12. Kuressaare piiskopihoonused
 13. Maasi ordulinnus
 14. Väikese väina uisulililuse mälestuskivi (Uisukivi)
 15. Koguva küla ja sadam
 16. Kuressaare kesklinn
 17. Leedri sumbküla

- NR NIMI**
18. Kihelkonna kirik ja kellakoda
 19. Ruhnu kirikud
 20. Pidula mõis
 21. Pilguse mõisakompleks
 22. Kõljala mõis
 23. Viisandi tuletorn
 24. Ruhnu tuletorn
 25. Hellamaa õigeusu kirik ja surmuäed
 26. Leisi õigeusu kirik
 27. Piiri vallakeskus Muhus
 28. Mihkli talumuuseum
 29. Leedri küla puuktuulik
 30. Lümanda ministeeriumikool
 31. Väikese väina tamm (mälestuskivi)
 32. Muhu luteriusu surmuäed
 33. Kuressaare kuursaal
 34. Kihelkonna Abaja lahe äärne mudaravipak

- NR NIMI**
35. Audaku leprosoorium
 36. Lujaja ja tõrva tootmiskohad
 37. Jaagarahu sadam
 38. Kuressaare merekool
 39. Kaarma kihelkonnakool ja seminar
 40. Väiküla munakivitee
 41. Vabadussõja ausammus Kuressaares
 42. Simiste kooli Muhus
 43. Liiva meierei Muhus
 44. Stebeli rannakaitsepatari ja komandopunkt
 45. Tehumardi ööalangu mälestusmärk
 46. Orissaare alevikeskus
 47. Metsavenna mälestuskivi
 48. Kipi-Koovi piirivalvekordon
 49. Kuivastu sadam
 50. Kuressaare linnateater

1-440 000
KLT-12-054 © 2012
REGIO
www.regio.ee/kaardid

